

Miroslav PANTIĆ

JEVREJI U DUBROVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

PRVI Jevreji koji su dospevali u Dubrovnik da obave neki svoj posao ili da za sebe i svoje potraže u njemu trajno stanište, sigurno nisu bili mnogo iznenađeni otkrićem da su pripadnici njihovog naroda na izvestan način već prisutni na dubrovačkim ulicama. To prisustvo bilo je, istina, samo simbolično, i za njih ne osobito časno; stoga mu se nisu mogli ni radovati. Ono je predstavljalo izraz onog raspoloženja koje je Jevreje pratilo gotovo svuda u srednjevekovnom svetu i koje je dodavalo mnogo gorčine njihovoj i inače zlosrećnoj sudbini.

Kao i drugde po ondašnjim gradovima, naročito kao u papskom Rimu, i u Gradu koji se dičio zaštitom Svetoga Vlaha bio je običaj da se u toku preduskršnjih i uskršnjih svečanosti, i kao važan njihov deo, priređuju maskerade u kojima se Jevreji izvrgavaju podsmehu i poruzi. Bližih obaveštenja o tome kako su te maskerade u Dubrovniku izgledale na žalost nemamo, ali da humor koji ih je pratio nije imao mnogo finoće i da se poruga koja im je bila cilj nije odlikovala delikatnošću ili osećanjem mere možemo zaključivati i bez oslonca u istorijskim dokumentima.

O toj vrsti uskršnjih zabava, omiljenih među starim Dubrovčanima, smemo uostalom suditi i na osnovu samih analogija. U isto to vreme, a i dugo posle njega, u Rimu su pred Uskrs, na Veliki četvrtak ili na Veliki petak organizovane bučne i šarene povorke s Jevrejima kao nevoljnim protagonistima; one su i Dubrovčanima poslužile kao uzor. Nekoga između svojih sugrađana maskiranog kao Jevrejina, Rimljani su, prema odavno utvrđenom scenariju, stavljali na volujska kola i vukli ulicama grada, daveći ga, vešajući i uopšte mučeći ga na razne načine; na kraju, umoren nekom sramotnom smrću, »Jevrejin« je bivao prinuđen da u predsmrtnim časovima diktira svoju komičnu oporuku. Sve se to izvodilo uz surovo guranje i komešanje svetine, koja je uživala u čudovišnom kostimu »Jevrejina«, načinjenom od dronjaka i izvrnutih vreća, u nemilosrdnom zlostavljanju kome je bio izvrgnut i u nesnosnoj galami koja je pritom dizana zveketom lanaca, lupnjavom doboša i gromkim zvucima truba, u grotesknim i rapavim stihovima »Jevrejinovog« testameta i u drastičnom spektaklu smrti. Ove ulične predstave, kojima je grubo i prosti puk davao i izvođače i publiku, nazivane su u Rimu *džudijatama*

(*giudicata*). Etnolozi u njima vide ostatke pradrevnih obreda kojima su smisao i svrha bili eliminisanje i uništenje zla¹.

Dobro je poznato da su u Dubrovniku maksiranja o Uskrsu odavno bila u običaju; ona se pominju već u dubrovačkom *Statutu*, redigovanom 1272. godine. Celo jedno poglavlje *Statuta*, dvadeset sedmo po redu, posvećeno je maskama u koje se preoblače »pojedin, čak i mnogi« u dane uskršnjeg svetkovanja (in festis Pasche rexurrectionis domini nostri Jhesu Christi). Kakve su bile te maske i kako su u njima izgledali »krabanosi«, to jest oni koji nose *krabulje*, kako ih tekst *Statuta* naziva, nije opisano s dovoljno razgovetnosti; jedino se beleži da su Dubrovčani ogrtali gubere od grube tkanine, koji su se zvali »skjavine«, i da su se za preoblačenje služili i drugim stvarima (aliis rebus), te su se tako preobražavali u odurne i sramotne likove (de propria forma ad alias formas habominabiles et turpissimas transferentes). Kako su oni na taj način postajali anonimni, skriveni iza svojih obrazina, nisu baš mnogo pažnje obraćali na svoje ponašanje; pojedini njihovi gestovi, ili reči kojima su gestove propraćali, bili su gdekad uvredljivi, čak i vrlo mnogo, za neke Dubrovčane, ili su im nanosili zla, pa su se tako zametali sukobi i svađe, i nastali skandali, što je, kako se dalje naznačuje u *Statutu*, »mnogima bilo neprijatno, a većini odvratno«. Dubrovački zakonodavci došli su zbog toga do uverenja da je najbolji i najjednostavniji put da se sve to izbegne bio ako se zabrani svako maskiranje, kakvo god ono bilo po obliku, načinu ili namerama, i u svako doba, pod pretnjom stroge i zamašne kazne od pedeset perpera za one koji zabranu prekrše².

Statut našega Grada ne pominje izrekom masku Jevrejina u uskršnjim svečanostima u kojima su se Dubrovčani maskirali; ali da ove ulične maskerade već tada nisu bile bez nje proizilazi nedvosmisleno iz mnogih daljih službenih akata dubrovačkih vlasti. Kako su se svakovrsni izgredi maskiranih učesnika ovakvih pučkih zabava neprekidno ponavljali, postajući često neposredna pretnja spokojstvu grada, sva tri dubrovačka vijeća povremeno su u dnevne redove svojih zasedanja uključivala raspravljanje o njima. Odluke koje su iza toga sledile obično su značile zabranu maskiranja uopšte, ali sada obično i s jasnom naznakom da se pod tim podrazumevaju i »džudijate«.

Najraniju takvu odluku donelo je Veliko vijeće 3. marta 1319. zaključivši da se čitave te godine (pro isto anno) niko ne sme usuditi da se maskira ili načini Jevrejnom« (facere se Carbonoçium seu Judeum), ako ne želi da plati dvadeset pet perpera kazne.³ S jedva приметnim izmenama u formulacijama, ili čak i doslovno istovetne, takve zabrane ponovile su se zatim 8. marta 1320 (facere se carbonoçum vel Judeum, vel se transfigurare)⁴, 12. marta 1323 (facere se carbonozum, vel se

¹ Poznati italijanski istoričar folkloru i etnolog Paolo Toski (Toschi) posvećuje »džudijatama« jedan odeljak svoje odlične knjige *La origini del teatro italiano* (Torino, 1955). Na osnovu starih opisa Krešimbenija i Pitrea, i na osnovu novijih istraživanja A. Dž. Bragalje (A. G. Bragaglia), koji u delu *Le maschere romane* (Rim, 1949), donosi o džudijatama i mnoge arhivske vesti, Toski daje iscrpan prikaz i utvrđuje karakter tih pučkih predstava u starome Rimu (upor. str. 180, 226—227, 333—340).

² V. Bogišić — C. Jireček: *Liber statutorum Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb, 1904, Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium IX, str. 227: De carbonosis et aliis transformationibus prohibitis et de contrafaciencium. Up. M. Rešetar, *Kulturne sličice iz Dubrovnika srednjega vijeka*, Srpski književni glasnik, N. s. VI, 1922, 434.

³ *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, t. V, Zagreb, 1897 (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXIX), str. 135.

⁴ *Isto*, 164—165.

transfigurare, vel Judeum facere)⁵ i 5. aprila 1327 (facere se carbonoçum vel Judeum, vel se transfigurare in forma carbonoçi vel Judel)⁶.

Tako česte zabrane mogle bi lako navesti na zaključak da ih Dubrovčani nisu mnogo respektovali: kada bi prošao rok za koji su one zahtevale uzdržavanje od maskerada, ove su odmah obnavljane i organizovane sve do trenutka kada neki novi izgred ne bi gradske oce nagnao da nametnu dalja ograničenja. Poneki put se iz knjiga njihovih zaključaka na protiv lepo vidi da oni maskiranja dopuštaju, možda i stoga što su ta maskiranja njihove podanike neodoljivo privlačila i što onda ne bi značilo nikakvu političku mudrost sputavati ih u tom davanju oduška svojoj potrebi za zabavom. Malo vijeće, koje je 17. aprila 1329, bez ijednog protivnog glasa dopustio maskiranje, određivalo je jedino da niko od »krabanosa«, bio on maskiran kao Jevrejin ili na koji drugi način, ne sme da nosi po gradu nikakvo oružje (aliqua arma offensibilia)⁷. Dve godine kasnije, 23. marta 1331, vlasti su takođe bile saglasne da se o predstojećem Uskrsu (in isto Paschate) svako ko želi može maskirati na dotle uobičajene načine (possit se facere cerboneçum seu Judeum, vel se de sua propria forma ad aliam transfigurare) ali da sve to, kao što bi se razumelo po sebi, bude bez skandala i galame⁸.

Zabrane i dozvole su se kasnije međusobno smenjivale, u zavisnosti od prilika koje su u Gradu vladale ili od prevage koju su u krugovima dubrovačkih vlastodržaca dobijali protivnici ili pristalice ovakvih zabava. Tako je Malo vijeće 20. marta 1335. donelo odluku da se niko ne sme maskirati, ni načiniti Jevrejnom, niti se preobraziti u bilo koje drugo sramno obličje za čitavu tekuću godinu⁹, što bi, možda, značilo da je po isteku te godine takvo maskiranje bilo dopušteno. Sasvim je protivrečne odluke Veliko vijeće donosilo u vrlo kratkom roku desetak godina docnije. Prvobitno ono je 22. februara 1347. zabranilo za celu tekuću godinu svako maskiranje i igre koje maske izvode (se facere vel fieri facere carbonosium neque ludum carbonosium)¹⁰. Međutim, samo nekoliko dana kasnije, 15. marta, isti velikovijećnici sve su to dopustili, proprativši, međutim, svoju dozvolu celim jednim nizom svakovrsnih ograničenja, koja su imala za svrhu da spreče neželjene neredе. Pre svega, maskiranje i igre koje su maske izvodile moglo je početi tek na sam dan uskrsne nedelje, a ne ranije, i moglo je trajati do iduće nedelje, a ne duže. Nijedan maskar nije smeo nositi oružje kojim bi mogao povrediti svoje bližnje; uz to bilo mu je zabranjeno da stvara ili izaziva sukobe i gužvu, ili da se uvredljivim rečima obraća ljudima i ženama; najposle, maskiranje mu se nije dopuštalo pošto zvona budu oglasila večernju (post sonum campane Ave Maria). Ako bi neki od »karbonosa« bio uhvaćen u prekršaju, pored uobičajene kazne od dvadeset pet perpera, koju bi on platio, bila je predviđena još jedna, za sve maskare bez razlike, i ona je povlačila automatsku zabranu svakog maskiranja za trajanja cele ove godine.¹¹ Izvesno ogorčeni neprijatnostima koje su, uprkos ovolikoj opreznosti, ipak imali, dubrovački plemići su dve godine kasnije, aprila 1349,

⁵ *Monumenta Ragusina. Libri Reformatioum*, t. I, Zagreb, 1879 (Monum. spect. hist. Slav. Merid. X), 80.

⁶ *Monum. Rag. Libri Reformatioum*, V, 237.

⁷ *Isto*, 264.

⁸ *Isto*, 310.

⁹ *Monumenta Ragusina, Libri Reformatioum*, t. II, Zagreb, 1882 (Monum. spec. hist. Slav. Merid. XIII) 67.

¹⁰ *Monum. Rag. Libri Reformatioum*, I, 255—256.

¹¹ *Isto*, 257.

jednim svojim zaključkom zabranili da se o Uskrsu koji je dolazio bilo ko preoblači i maskira na koji mu drago način (*nullo modo debeat fieri carbonosi nec se modo aliquo contrafacere*), a drugim, donesenim neposredno zatim, uopštiti su tu zabranu, učinivši je trajnom i opozvavši sve ranije dozvole¹². Možda je ta zabrana za duže vreme ostala na snazi; od trajnog dejstva, međutim, nije bila ni ona. Dubrovčani su se i dalje maskirali, između ostaloga i u lik Jevrejina, a vlasti su samo nastojale da njihove igre kontrolišu i svedu u mirne i bezbedne tokove. Pred Uskrs 1381. godine, 27. marta zapravo, Malo vijeće je svima, od dvanaestogodišnjaka na više, naložilo da se na Veliku subotu ne maskiraju i ne čine Jevrejima (*se facere carbonezum seu Judeum*), ali im je i jedno i drugo dopustila na uskršnju nedelju i u sve naredne dane do nedelje Svetih apostola. Samo, nijedan od tih »karbonosa« ili Jevreja (*nullus carbonezus sive Judeus*) nije smeo da po gradu nosi oružje ili drvene i kamene tojage, niti da izaziva izgrede i svade¹³.

Sa sigurnošću se može reći da je i kasnije, decenijama, trajao ovakav red stvari. Dubrovčani su nastavljali da pred Uskrs zabavljaju svoje sugrađane raznovrsnim maskama i igrama koje one izvode; a vlasti koje su se starale o spokojstvu Grada i koje su od te vrste zabava unapred zazirale, istupale su sa zabranama i kaznama kada su ove uzimale opasan smer ili neželjen karakter. Kada se jednom budu temeljno pretražili i pisani spomenici dubrovačkog života u XV veku, pokaže se, najverovatnije, da ni tada maska Jevrejina nije iščezla iz uskršnjih svetkovina, i da su, na protiv, »džudijate« i dalje obilno davale maha gradskim podsmehljivcima za pakosna protivjevrejska izrugivanja.¹⁴

Sada nije nikako moguće reći da li su ta izrugivanja tekla po unapred utvrđenom tekstu, tradicijom održavanom u krugovima karnevalskih zabavljača, ili su ona improvizovana u trenutku, i svaki put drukčije, zavisno od okolnosti i prilika. Isto je tako nepoznato u kojoj su meri Dubrovčani pri tom ostajali verni svojim rimskim ugledima, a u kojoj su se meri udaljavali od njih, idući putevima vlastite invencije. Nije najmanja šteta ni to što se nigde nije moglo naći zapisano da li su tekstovi koje su oni eventualno u svojim igrama upotrebljavali — naročito kada je na red dolazilo čitanje »Jevrejnovog« testameta — bili u stihovima ili u prozi, i ko im ih je pripravljaao, bilo da ih prenosi s italijanskog izvornika, bilo, opet, da ih piše sam, kako ume i zna.

II

Dolazak većih grupa Jevreja u Dubrovnik i zasnivanje jevrejske kolonije, krajem XV veka, morali su izmeniti poneke strane dubrovačkog života. Za Dubrovčane Jevreji od tada nisu više samo poslovni partneri i konkurenti, s kojima oni dolaze u kratkotrajne dodire jedino po trgovačkim i zanatlijskim »botegama«, u magazinima Carinarnice ili u poslovnoj vrevi na Placi i na Taboru; »Žudjeli« sada

¹² *Monum. Ragusina, Libri Reformationum*, II, 67.

¹³ *Isto*, 333.

¹⁴ I Jorjo Tadić, koji je u svojoj vrlo značajnoj knjizi *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* (Sarajevo, 1937), doneo vesti o maskiranju pred Uskrs i o maski Jevrejina koja se tom prilikom vidala, ograničio se na XIV stoleće i na štampane zapisnike sa zasjedanja dubrovačkih veća (*Reformationes*). Iz toga ne proizilazi, međutim, da se slične vesti ne mogu naći i za kasnije doba.

postaju njihovi sugrađani i ostaju da trajno borave uz njih, živeći pod istim nebom, na istim ulicama i u domovima koji su, kraj njihovih, rasuti po Gradu ili koncentrisani u Getu. Prezir i podozrenje, koji su sinove Izrailjeve dočekivali svuda u hrišćanskom svetu, prate ih i ovde, u glavnom: ali njima oni nisu izloženi stalno, ni svi, ni u razmerama koje bi njihovu svakodnevicu činile neizdržljivom. Najugledniji među njima, šta više, postaju viđene i poštovane ličnosti u Gradu, i među Dubrovčanima broje ne retke prijatelje.

Posmatrana u tom svetlu, uloga koja je Jevrejima pripala u dubrovačkoj kulturi, pogotovu u dubrovačkoj književnosti, nesrazmerna je i više nego skromna. Možda zato što su bili odveć poslovni ljudi i trgovci, dubrovački Jevreji nisu stizali da budu i pisci. Kultura u vitalnom gradu — republici tekla je mimo njih, i bez njih. Za više od tri stoleća njihovog prisustva u Dubrovniku takav tok događaja narušen je u svemu dva ili tri puta.

Prvi je pisac iz redova Jevreja koji su utočište našli u Dubrovniku bio Portugalac dr Didak Izaija Koen, poznat u svetu i kod nas pod pseudonimima Didak Pir i Jakob Flavije.¹⁵ Primoran, zbog progona Jevreja, da napusti rodnu zemlju, za koju je večitio ostao vezan neizmernom ljubavlju i čežnjom, lutao je svetom, u potrazi za mirom, za sigurnošću i za slavom; iz Italije je u Dubrovnik došao oko 1558. godine kao već veoma poznat humanista i pesnik¹⁶, i u njemu je zatim ostao preko četiri decenije i sve do smrti, 1599. godine. Uticaj koji je na dubrovačke pesnike izvršio svojom živom reči, neposrednim primerom i suptilnom, izvanredno utančanom i elegantnom latinskom poezijom nije još istražen, ali se i bez toga može reći da je u nekim pravcima bio znatan. S Dubrovnikom njegova se poezija vezala još na jedan, i još bliži, način: mnoge njegove pesme pevaju o događajima i pojavama iz dubrovačkog života, savremenog ili prošlog, ili o dubrovačkim ljudima. Bezmalobitno svi dubrovački pisci koji su u te četiri decenije došli do nekog imena našli su se na jedan ili drugi način u njegovim pesmama. I te pesme nisu zanimljive jedino kulturnoistorijski i biografski; one su često bile i od stvarne pesničke vrednosti.¹⁷

Drugi znameniti Jevrej iz Dubrovnika, Aron Koen, bio je još čvršće vezan za ovaj grad, pa ipak nije nikad ostvario takvu komunikaciju s čitaocima u njemu: on je pisao jedino na jevrejskom jeziku i isključivo za Jevreje. I biografski se on u mnogome razlikuje od Didaka Pira: rođen je u Dubrovniku, krajem XVI stoleća,

¹⁵ Važnija literatura o njemu: Tommaso Chersa, *Della vita e degli scritti di Didaco Pirro*, Firenze, 1826; Ivan Kasumović, *Pjesme Urbana Appendinije i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika*, Rad JAZU 174, Zagreb, 1908, 1—116; Đuro Korbler, *Život i rad Didaka Pira Portugalca napose u Dubrovniku*, Rad JAZU 216, Zagreb, 1917, 1—169; Jerjo Tadić *Jevreji u Dubrovniku*, 298—314; Petar Kolendić, *Nekoliko pesama humanista Didaka Pira*, Zbornik istorije književnosti Odjeljenja literature i jezika SANU, knj. 2, Beograd, 1961, 1—47; Željko Puratić, *Enkomijast Didaka Pira*, Radovi Filozofskog fakulteta, Sarajevo, knj. 111, 1965, 399—402, 420.

¹⁶ Vid. za to: P. Kolendić, *nav. delo*.

¹⁷ Didak Pir je za života štampao samo jedan deo svoje poezije o Dubrovniku i na dubrovačke teme u knjigama: *De illustribus familiis, quae hodie Rhacusae* exstant, anno 1582. Kal. ad amplissimum senatum rhacusanum *Didacus Pyrrhus*, Venecija, 1582, Krakov, 1585; *Encomiastes carmine elegiaco ad Rndum D. Thomam Natalem Rhacusanum, Art. & Medic. Doctorem praestantissimum necnon Canonicum Cracovien. dignissimum*, Krakov, 1583; *Flavii Jacobi Eborensis Cato Minor, sive dysticha moralia ad Lugimagistros olyssiponenses accessere nova epigrammata & alia nonnulla eodem auctore...*, Venecija, 1592, Venecija, 1596. Neštampani je ostao veliki rukopis njegovih latinskih pesama, koji je tokom XVII i XVIII veka menjao vlasnike, da najzad dospje u ruke poznatom eruditi i piscu Mihi Sorkočeviću. Iz njega je Urban Appendini štampao devetnaest Pirovih pesama u drugom, antologijskom, delu knjige *Urbani Appendini cler. reg. scholarum piarum et in lyceo Ragusino philosophiae ac matheseos professoris Carmina. Accedunt selecta illustrium Ragusinorum poemata*, Dubrovnik, 1811. Taj je rukopis sada u biblioteci Historijskog instituta u Dubrovniku (Da 29).

i u Dubrovniku je i umro, prvih meseci 1656. godine; tu je dobio osnovno i srednje obrazovanje — potom je učio u Veneciji! — i u njemu je živeo sve vreme, kao rabin i trgovac. Poezijom se on nije bavio, ili se bavio samo retko i sasvim prigodno: poznata je njegova himna u hvalu Isaka Ješuruna, čiji su život obeležili, za uvek, besprimerni podvig i mučeništvo u dubrovačkim tamnicama; taj podvig i to mučeništvo Koen je sa zanosom opisao u prozi. Bio je, međutim, pre svega i ponajviše teološki pisac: njegovo delo *Zekan Aron (Brada Aronova)*, zamišljeno kao produžetak istovrsnog dela *Šemen Atov (Dobro ulje)* ostalog u rukopisima njegovog deda, rabina Salamuna Oefa, i štampano skupa s ovim u posthumnom izdanju 1637. godine u Veneciji, predstavlja učeni komentar celog jednog niza biblijskih knjiga. Ponosni na rad ovog svog sugrađanina kasniji dubrovački biografi Saro Crijević i Sabo Slade — Dolci, a za njima zatim i Italijan Frančesko Marija Apendini, uvrstili su ga među druge pisce iz staroga grada, dostojne pažnje i sećanja kod potomaka.¹⁶

Svakako je neobična i zanimljiva činjenica da među Jevrejima koji su se rađali u Dubrovniku i koji su čitav vek provodili u njemu nije bilo nijednog pesnika na srpskohrvatskom jeziku. Najjednostavnije bi bilo tu činjenicu objasniti napomenom da Jevreji naš jezik nisu ni znali do mere koja bi im omogućavala da na njemu stvaraju i literaturu. Takvo objašnjenje i ne bi, u osnovi, moralo biti netačno: kada nisu govorili hebrejski, Jevreji su među sobom opštili jezicima koje su njihovi ocevi i dedovi doneli iz dalekih postojbina, u prvom redu španskim ili italijanskim. Tim jezicima su se obično obraćali i svojim klijentima, a kada se baš drukčije nije moglo, dodavali su uz to i ponešto i »slovenskog«, koliko su, za svakodnevnu upotrebu, stigli da nauče. Ali ako je tako bilo najčešće, nije tako bilo uvek: sa raznih strana sigurno smo obavešteni da su poneki dubrovački Jevreji veoma lepo govorili jezik grada u kome su se rodili ili u kome su dugo živeli. Što na njemu nisu i pisali ništa drugo izvan retkih i prozaičnih poslovnih beležaka i pisama, razlog će biti što literaturu tog jezika najverovatnije nisu ni znali, ili ako su je i znali, nisu je osećali svojom.

III

Ali ako u dubrovačkoj književnosti i nisu zauzeli neko vidnije mesto kao stvaraoci, Jevreji ipak nisu ni u potpunosti ostali izvan nje. U toj literaturi oni su se našli na jedan drukčiji način: kao njena tema, kao problem koji se neposredno nametnuo životom ili kao konkretni književni likovi. Koliko nam je sada poznato, prvi Dubrovčanin koji ih je u tom smislu uveo u književnost ovoga grada bio je proslavljeni renesansni komediograf Marin Držić.

Za njega, kao i za sve njegove sugrađane uostalom, Jevreji su nosioci određenog skupa odlika, predstavnici određenog postupanja u životu i izraz određene

¹⁶ Saro Crijević (Seraphinus Cerva), *Bibliotheca Ragusina* (autograf u biblioteci Dominikanskog manastira u Dubrovniku), I, 120—122; Sabo Slade (Sebastianus Dolci), *Fasti litterario-ragusini*, Venecija, 1767, 6; Francesco Maria Apendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusini*, t. II, Dubrovnik, 1803, 92. O njemu, s puno novih, arhivskih vesti piše i J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 329—345.

sudbine, i dovoljno je bilo, za njega, da se oni spomenu, a pogotovu da se pojave, pa da se samim tim postigne sasvim jasno značenje i da se sugerišu sve te odlike, to postupanje i ta sudbina. Još pre no što će biti na tako tipiziran način predstavljeni u Držićevim komedijama, Jevreji su tačno takvi već živeli u njegovoj svesti. Teško je sada odlučno reći da li su oni, za njega, to postali na osnovu neposrednih i ličnih posmatranja ili se on, što je kud i kamo verovatnije, i tu samo priklanjao davnašnjem i tradicionalnom gledanju na stvari.

Dva su načina na koje se Držićevi tekstovi dotiču Jevreja. Jedan se sastoji od samih usputnih pomena toga naroda; drugi predstavlja stvaranje celovitih likova, koji se, ravnopravno, mešaju među ostale junake njegovih komedija, da sa njima žive, da saraduju u njihovim poduhvatima ili da se protiv njih bore.

Kada dolazi u govoru Držićevih junaka, reč *Žudio* ne obeležava uvek i jedino Jevreje; ona se upotrebljava i u metafori da u jednom ili drugom smislu okarakteriše i one koji to nisu, ali im se hoće pripisati svojstva za koja Držić, i njegovi junaci s njim, veruju da su jevrejska. Ta reč, svaki put obojena izvesnim prezirom ili porugom, može, kod njih, jednom značiti nasilnika koji neopravdano kinji slabije, kao kada se, u komediji *Dundo Maroje*, rasrdena služavka Petrunjela tuži svojoj »sinjori«, kurtizani Lauri, na Uga Tudeška zbog njegovog siledžijskog nasrtaja: »Madunna, me ga voler ammazzar, Giudio!«¹⁹. Drugi put, i još pre, ona označava čoveka koji skomrač i tvrdiči, i kome je novac cilj i mera svih vrednosti, kao kada prepredeni Pomet, u istoj komediji, obaveštava Petrunjelu o iznenadnom dolasku Dunda Maroja u Rim: »Marov otac Zudio je, mjedeničar, došao je er je čuo da pendža, da mu uzme sve što nađe prid njim i da ga dvigne odovle, i misli ga dezeređitat«²⁰. Prelaskom u poslovice i izreke, kao njihov osnovni i polazni pojam, ista reč će doseći završni stupanj u svom preobražavanju u simbol veoma široke izražajne vrednosti. Kada se siromašni dubrovački glasonoša Mazija po svom poslu nađe u Rimu i kada iznenadno sretne nekada bednoga a sada bogato nakićenog svog prijatelja Pometa, neće propustiti da ga bocne ironično intoniranom, ponešto iskvarenom i naopako upamćenom biblijskom rečenicom: »Sad si veličak čovjek, ja sam siromah. Non conveniuntus Xudielis cum Samaritanorum!«²¹. Ili kada stari, ali živahni i kočoperni Lone de Zauligo, iz komedije *Mande*, koji želi da još uvek prolazi kao ljubavnik, hoće da predstavi nestrpljenje s kojim je sačekao potajni sastanak s kotorskom lepoticom, poslužiće se poslovičnom komparacijom sa »Žudjelima«: »A ovi benedeti i blaženi dan čekao sam kako Žudjeli mesiju, sia in bona ora!«²²

Odavno i s razlogom čuveni Sadi Žudio iz komedije *Dundo Maroje* jedini je Jevrejin u sačuvanim Držićevim komedijama; u onima koje su izgubljene mogao je biti još neki. Istovremeno, Sadi je i jedini lik Jevrejina u čitavoj dubrovačkoj književnosti XVI veka. Po svemu bi on spadao u takozvane epizodne ličnosti, a ipak je, uprkos tome, izrastao u veliki i živopisni lik našeg komediografskog teatra. Za Držića inače znamo koliko je voleo da u svoje drame ugrađuje ličnosti

¹⁹ »Gospođa, hteo me ubiti Jevrejin« (*Dundo Maroje*, at tretji, scena quarta).

²⁰ *Dundo Maroje*, četvrti at, scena terza.

²¹ *Isto*, scena quinta («Ne mešaju se Jevreji sa Samarjanima», prema biblijskom: Non enim contuntur Judaei Samaritanis, iz Jevandjelja po Jovanu, IV). Upor.: Marlin Držić, *Dundo Maroje*, Beograd, Jugoslovenska knjiga, 1951, note uz tekst od Petra Kolendića, str. 242.

²² *Mande*, atto terzo, scena quarta.

za kojima nije bilo nikakve stvarne potrebe, i koje su tu bile jedino radi ukrasa i da bi se postiglo veće šarenilo scene; mnoge od njih daju se stoga mirne duše ukloniti a da se to ni po čemu ne odrazi na tok i razrešenje radnje. Sadi Žudio nije takva ličnost, ni malo; kada bi taj lik bio istrgnut iz tkiva komedije, radnja bi ne samo bila lišena nekih vrlo važnih i slikovitih svojih scena, nego ne bi mogla ni da se onako efektno zaplete i okonča.

Sadi Žudio nije dubrovački Jevrej; on je Jevrej koji živi u Rimu i u toku čitave drame ne progovara nijednu našu reč. Zamislivši da se radnja *Dunda Maroja* odigrava na nekom rimskom trgu, Držić je pored Dubrovčana, koji su glavni junaci drame, i pored ostalih, i mnogih, »našijenaca«, koji su se oko njih skupili, u komediju uveo i nekoliko Rimljana. To je sasvim razumljivo pre svega s obzirom na logiku same situacije; tek posle toga dolazili bi razlozi lokalne boje, koji su takve likove nalagali takođe. Rimljani su u komediji najpre »oštijeri«, na koje su stari Maroje, i njegov sluga Bokčilo, upućeni od samog početka radnje; to su, zatim, »barižeo« i njegovi žbiri, koji izbezumljenog Maroja hapse i odvođe u tamnicu; tu su, dalje, Džanpijetro zlatar i Džanpafulo, »faktor od Olidžata«; i to je, najposle, ali važniji od svih, naš Sadi Žudio.

Na pozornicu Sadi ne izlazi mnogo puta; od pet činova *Dunda Maroja*, on je pred očima gledalaca samo u dva čina, u drugom i trećem, pa i tu tek povremeno. Ti njegovi izlasci na scenu skoro svaki put imaju duboko u puno opravdanje. U drugom činu on će kurtizani Lauri, vazda nezasitoj u kupovanju skupocenih nakita i dragulja, tek posle dugih snebivanja i pokušaja da to izvrda, ostaviti ogrlicu od bisera koja vredi sto pedeset dukata i za koju nije odmah primio i novce. Ali će se u najkraćem roku, već na početku trećega čina, pojaviti opet, da zakuca na Laurina vrata i da potraži Mara, koji treba da mu ostavljene bisere plati; nepromišljenog ljubavnika on će zatim vrebati, presretati iznenada i proganjati zahtevima, sve dok mu, uhativši najzad pogodan trenutak, ne iscedi i poslednje dukate. Tako on u čašu Marovog stradanja doliva još jednu gorku kap, pretposlednju; poslednju će uliti Marov otac, stari Maroje. S tim događajem Sadi je povezan takođe. Kada Maro i njegov prepredeni sluga Popiva smisle kombinaciju s unajmljivanjem magacina kod Sadija, kako bi se razbesnelom *Dundu Maroju* bacila prašina u oči, Jevrej će doći još jednom, ovoga puta da mu sinjora Laura, kao što je to red u poslovnom svetu, pred »fakturom« čuvene Olidžatijeve banke, pruži potrebne garancije za predloženu trgovačku transakciju. Međutim, najeksplozivniji prizor, u četvrtom činu, u kome stari Maroje, dočepavši se neočekivano ključeva Sadijevog magacina i robe koja je u njemu, na podvalu uzvraća podvalom i odistinski prisvaja ono što mu je prividno ponuđeno, i kada na to oprezni Sadi žurno trči u banku da naplati zajamčene tri hiljade dukata, Držić ne iznosi pred gledaoce; taj prizor se, kao i mnogo šta drugo u renesansnim dramama, odigrava izvan scene i o njemu samo pripovedaju njegovi očevici. Ali iz tih iskaza vidimo sasvim razgovetno kako se drže svi učesnici u prizoru, pa vidimo razume se i karakteristično držanje Sadijevo. Može se reći, međutim, da Sadijevo prisustvo nije ipak nužno, a ni dovoljno opravdano, u jednoj sceni komedije; to je, u isti mah, i jedini takav slučaj. Reč je o onoj inače prekrasnoj sceni kada Pomet, koji je prethodno sve vešto udesio i smislio da u kuću Sinjore Laure konačno uđe u trijumfu i da bude

dočekan oberučke, umesto svega toga, a zbog brzog i lukavog Popiviniog protiv-udarca, naiđe na surovu porugu, grdnje i nemilosrdni podsmeh, koji se na njega srućuju s kurtizaninog balkona. Sadiju je pisac namenio da u tom času otpjeva jednu strofu podrugljive pesmice na račun Pometa — drugu će strofu otpjevati Petrunjela — a sve je to moglo, kako se čini, sasvim lepo da prođe i bez Jevrejina, koji tu deluje isto toliko neuverljivo koliko i suvišno.

Sadi je davnašnji i veoma dobri poznanik kurtizane Laure i njenoga Maru; oni su, sa svoje strane, njegove stalne i izdašne mušterije. To se lepo vidi iz prekornih reči sinjore Laure koje mu ona upućuje kada zapazi neprijatno nećkanje Sadijevo da joj na veresiju ostavi bisere koji su joj se tako dopali: »Forse che questo è la prime volta che abbiám comprato roba da voi?«²³ I doista, samo u toku ovog jednog dana, u koji se zbiva radnja komedije, Laura je od njega, osim biserne ogrlice, naručila naušnicu vrednu dve stotine škudi i »tri kurdjele od zlata, tri prsta široke, za pavijun«, a Maro je, kad namisli da se ocu prikaže u odeći trgovca, od njega unajmio »sajun« i ogrtač od proste i grube tkanine. Sadiju se rimska kurtizana obraća kao gospođa, ali s poštovanjem, i čak s dozom srdačnosti, naročito kada kod njega čini narudžbine; za nju je on Misser Sadi²⁴, a kaže mu i: Sadi mio²⁵, ili: Sadi, mio caro²⁶. Dubrovački vlasteličić Maro, na protiv, služben je i hladan, i Jevrejina oslovljava kratkim i odsečnim: Sadi. S upornim, do krajnosti nepoverljivim i prema dužnicima nasrtljivim Sadijem Laura je dugo strpljiva i odgovarajuće zaključke o njemu čini za sebe i nastojeći da je on ne čuje (O son fastidiosi sti Giudei)²⁷; tek na kraju, i samo jednom, nju će iz dobroga tona izvesti silno Sadijevo insistiranje da mu se plati, i ona će doviknuti Maru: »Soddisfatego in sua malora, poich'è tanto inportuno«²⁸. Opet za razliku od nje, mladi Dubrovčanin je neprikriveno i direktno grub, istina možda i stoga što je on, a ne Laura, meta neprekidnih Sadijevih potraživanja. Sadiju će on tresnuti pravo u lice: »Voi sete fastidioso, Sadi!«²⁹ Ne manje neljubazno, pokušaće da ga otkloni od sebe: »Sadi, ho una facenda di gran importanza, non mi dar fastidio ora!«³⁰ A kad Jevrejina ipak istraje u zahtevima, on će postati još uvredljiviji: »Sadi, non pensavo che voi fossi tanto fastidioso!«³¹ Izvanredno, i sa suverenim komediografskim majstorstvom, Držić je »zabeležio« Marova glasna razmišljanja i komične komentare o susretima sa Sadijem, za njega beskrajno neprijatnim i neželjenim, kad ga ovaj viđa da mu isplati dukate za Launinu ogrlicu; u tim razmišljanjima i komentarima Jevrejina je, naravno, uvek samo »vražiji Žudio«, ali u njima je još, s malo reči, a s mnogo duha, iscrtano sve, i Marov naprasiti karakter, i tragikomičnost njegovog položaja, i ceo taj smešni događaj, u svim njegovim fazama, od prolazne i nestvarne Marove nade da ga je izbegao (»Jedva se izeh od ovoga vražijega Žudjela«) i njegove uporne strepnje da se događaj ipak ne desi (»Ako oni vražiji Žudio izide, trijeba mu će bit kontat od ovizijeh dinara sto i peset

²³ »Možda je ovo prvi put da smo kupili robu od vas«.

²⁴ »Gospodine Sadi«.

²⁵ »Sadi moj«.

²⁶ »Sadi, dragi moj«.

²⁷ »O kako su dosadni ovi Jevreji«.

²⁸ »Isplatio je ga, davao da ga nosi, kad je toliko nasrtljiv«.

²⁹ »Vi ste dosadni, Sadi«.

³⁰ »Sadi, imam jedan vrlo važan posao, ne dosađuj mi sada«.

³¹ »Sadi, nisam mislio da ste toliko dosadni«.

škudi za perle«), do proklinjanja časa u koji se odigralo neminovno («Vrag uzeo čas i hip kad izide ovi Žudio! Izeše mi sto i peset dukata») i gorkog sećanja na sve to («Oni vražiji Žudio htje danas dinare u najveću moju potrjebu»)

A Sadi sam, kakav je po sebi i kako je ocrtan u ono nekoliko izlazaka na scenu? Kao trgovac, a usto i Jevrejin, on je u renesansnoj komediografiji već unapred bio u mnogome određen i gledaocima od prve jasan; ni u *Dundu Maroju* nije mogao biti mnogo drukčiji. Preterano ponizan i snishodljiv u poslovnom saobraćaju s Laurom i Marom, on uslužno prihvata naloge koji mu se izdaju i pomirljivo prima uvrede koje mu se dobacuju. Kada mu Laura govori o jevrejskom tvrdičluku, zbog koga ne želi da u njegovim rukama ostavi ogrlicu koju je izabrala, jer bi je on mogao prodati drugome, ako dobije veću cenu (Conosco ben io la avarizia di voi altri Ziudel)³², njegov je odgovor sasvim prema očekivanju: «Siamo quel che voi la signoria vostra, e farò quel che piace a quella»³³. Mara koji ga na sve načine izbegava, koji susrete sa njim doživljuje kao muku i pokoru, — čega je on savršeno svestan — pozdravlja slatkom reči i s mnogo onovremene galantnosti: «Basio la man a vostra signoria, signor Marino»³⁴ ili: «Ben trovata la signoria vostra, Signor Marino!»³⁵. S Marovim zapovestima, koje se u suštini svode na odlaganje plaćanja do sledeće prigode, a možda i u nedogled, on se prividno saglašava: «Quel che piace a vostra signoria, signor Marino, Vi son servitore»³⁶. Ali se u stvari čvrsto i nepokolebivo odlučio da priliku ne ispušta iz ruku, svestan da jedino neprekidnim navaljivanjem, požurivanjima, traženjima i dosađivanjem može da do svojih novaca dođe. «Non bisogna dormirvi su questo fatto, bisogna sollicitar, infastidirgli e battere il fero mentre è caldo. Son cento e cinquanta scudi, non sono frasche!»³⁷ — zaključuje on za sebe, u jednom času, i ponavlja to isto u prvom sledećem času, kada opet ostaje sam: «Non bisogna esser pigro a questo fatto... Vò ascondermi drieto a questo canton per aspettar questo mio messia. Se non gli infastidisco, stenterò da aver il mio»³⁸. S tako žilavim protivnikom, razume se, Maro, ma koliko se pokazivao lukav i dosetljiv u nevolji, nije kadar da izađe na kraj i svi njegovi pokušaji osuđeni su na neuspeh. Sadiju je, osim toga, u potpunosti jasno s kakvom vrstom ljudi ima posla, i to još više pojačava njegovu upornost, veliku i inače kada se radi o novcu. Iz njegovih kratkih monologa, koje stigne da na brzinu iskaže kada na trenutak ostane sam na sceni, vidi se da on o svojim kupcima nema nikakvih iluzija («Sti giovani spendono alla cieca, se indebitano, inbrogliano e poi danno del sulzo») i da ih odlično poznaje («Costor a pigliar roba sono facili, a pagarla sono duri piu che 'l diamante») i da ih odlično poznaje («Costor a pigliar roba sono facili, a pagarla sono duri piu che 'l diamante») i da ih odlično poznaje. Ali sa njima, i takvima, on ne želi da kida, a kada je jednom, konačno, došao do svojih novaca — na trud koji je morao pri tom da uloži on gleda kao na nešto što je neizbežno u njegovom zanatu — pokušaće da zagladi neprijatnosti, da iz-

³² «Poznajem ja dobro vaš jevrejski tvrdičluk».

³³ «Ono smo što vaše gospodstvo hoće, a ja ću učiniti ono što se vama dopada».

³⁴ «Ljubim ruke vašem gospodstvu, gospodine Marine».

³⁵ «Dobro našao vaše gospodstvo».

³⁶ «Što je drago vašem gospodstvu, gospodine Marine. Sluga sam vam».

³⁷ «Tu ne treba spavati, treba požurivati, dosađivati im i tući gvožđe dok je vruće. To su sto pedeset škudi, nisu sitnice».

³⁸ «U ovoj stvari ne treba biti lenj... Sakriću se iza ovog ugla da sačekam ovog svog mestju. Ako mu ne dosađujem, s mukom ću doći do svoga».

³⁹ «Ti mladići troše slepo, zadužuju se, varaju, a posle beže».

⁴⁰ «Ovi lako uzimaju robu, a kad treba da je plate, tvrdi su no dijamant».

briše ili bar umanji efekat svoga nepoverenja i da se preporuča za u buduće: »Gran mercè alla signoria vostra! Se non avevo bisogna ora, non vi davo fastidio. Abbiateme per escusato. Un'altra volta serviteve della roba mia, con danari e senza, a ogni vostro piacer«⁴¹. A tada, u toj sledećoj prilici, on će se pokazati još nepoverljiviji, i pre no što uđe u posao tražiće čvrsta i sigurna jemstva, ne komplimente i prazna obećanja. »Darovao mu sam sto dukat da me serva za tri tisuće dukat svita, — žali se na njega Maro, sav besan, posle jednog neuspelog pokušaja — ma pas neće ikako neg da mu banak od Olidžata provedža tri tisuće dukata, na kom sinjora drži dukate«.

Od kuda Držiću Sadi žudio i kojim je putem on dospao do njegove komedije? U suvremenoj italijanskoj komediji, koja je dubrovačkom piscu bila pred očima i za kojom je u mnogo čemu išao, lik Jevrejina nije odveć čest, ali ga ima ipak; Jevreji su u toj komediji trgovci, mešetari, lihvari. Nijedan od njih nije Držiću poslužio kao model i ugled⁴²; i ni jedan nije ovako celovit, slikovit i živ. Držić ga je morao raditi na osnovu nekih svojih posmatranja. Ta posmatranja on je bio u prilici da načini u Rimu, u kome je, kako verujemo, izvesno vreme boravio; ali još pre, i sigurnije, to su bila njegova dubrovačka iskustva, koja je on zatim slobodno preneo i primenio vajajući komediografski figuru rimskog žudjela za koga je izabrao ime Sadi.

IV

Hladni i oštri vetrovi Katoličke obnove, koji su se u Dubrovniku počeli osećati još od završetka Koncila u Trentu, prvih godina XVII stoleća postali su neobično snažni. Ojačana, učvršćena i obnovljena, crkva je gotovo na svim linijama u ofanzivi; renesansni oblici života, a s njima i književnost, umetnost i filozofija koji su takvom životu odgovarali, gotovo svuda su u odstupanju. U Dubrovnik pristizu borbeni i revni vojnici Družbe Jezusove, sa svojim vatrenim propovedima i misijama, s ledenom ozbiljnošću koju uspevaju da nametnu i s disciplinom koju umeju da zavedu. Vernicima nisu ostavljene široke mogućnosti izbora; oni su imali da se skruše i da prihvate stegu, da se pokorno javljaju na ispovesti i da smerno pristupaju pričešću, da ponovo postanu stado, u mesto da budu skupina izrazitih individualnosti.

Ne zaostajući za njima, dubrovački nadbiskup Fabio Tempestivo, Italijan iz Monte Falka i, naravno iuris utriusque doctor, ambiciozni prelat koga su neki Dubrovčani, bez sumnje zbog njegove strogosti i srditosti, prozvali Boborko Baršković⁴³, takoreći odmah po dolasku u Grad, saziva u Katedrali, 19. maja 1606. godine, dijecezanski sinod, koji donosi dugi niz dekreta, akata i konstitucija u

⁴¹ »Velika hvala vašem gospodstvu. Da mi sada nije bilo potrebno, ne bih vam dosađivao. Izvinite me. Drugom prilikom izvolte moju robu, platili ili ne, kako vam se sviđi.«

⁴² Franjo Švelec, *Komički teatar Marina Držića*, Zagreb, 1968, 214—215.

⁴³ Taj nadimak dubrovačkog nadbiskupa saopštava Saro Crijević (Seraphinus Cervia), govoreći o Tempestivu i njegovome vremenu u svojoj monumentalnoj, ali na žalost neštampanoj istoriji dubrovačke crkve (*Sacra Metropolis Ragusina*), koja se u autografu čuva u biblioteci Dominikanskog manastira u Dubrovniku. Nadimak je stvarno prevod nadbiskupovog imena (*fabo* = bob, *Fabius* = Boborko) i prezimena (*tempestatas* = nevretime, baraška; *Tempestitivus* = Baršković).

punom skladu s doktrinom formulisanom u Trentu.⁴⁴ Sve te odluke imale su za cilj da ne samo dubrovačku crkvu, već i skoro sav život u Dubrovniku organizuju po slovu i duhu iste doktrine. Pod udar su došli bukvalno svi, klerici i sveštenici, sledbenici i vernici, jeretici i šizmatici, lihvari, kurtizane, bludnici, sujeverni, vračare i vilenjaci. Jevreji nisu mogli izostati takođe.

U odeljku posvećenom njima (*De Judeis*) nadbiskup i njegov sinod pošli su od poznatih bula papa Pavla IV i Klementa VIII *contra Judeos*, zahtevajući njihovo doslovno i puno respektovanje i u Dubrovniku. Za dubrovačke Jevreje to je značilo ponovno podvrgavanje veoma strogom režimu života i rada. Po noći oni nisu mogli da izlaze iz Geta, ako nisu hteli da se izlože veoma teškim kaznama. Hrišćanima se zabranjivalo da se s Jevrejima zblizuju i družu, ili da stupaju sa njima u bilo kakve odnose, osim trgovačkih i poslovnih. Nikome nije bilo dopušteno da u jevrejskim kućama boravi, niti da ostane da prenoći u Getu. Hrišćanke su smele služiti kod Jevreja jedino ako su starije od četrdeset godina, ali i tada samo po danu. Osim toga, njima se nalagalo da nedeljom i praznikom obavezno prisustvuju misi i propovedima, i da svoje grehove ispovedaju često, o Uskrsu i još barem četiri puta na godinu, a razume se i kad god to njihov ispovednik bude želeo. Najzad, Jevrejima se uskraćivalo svako pravo da raspravljaju o hrišćanskoj veri i o dogmama bilo između sebe, bilo sa laicima iz redova hrišćana.

Nema nikakvih vesti po kojima bismo zaključivali koliko su dugo bile na snazi i u kojoj su meri poštovane stroge odluke dubrovačkog sinoda; ali ne može se ni pomišljati da su one donete uzalud i da su prošle bez dejstva. S njima je pohitao da uhvati korak i da ih svojim autoritetom i svojom reči podupre poznati filozof, a uz to još dubrovački patricije i ugledni i uticajni senator Nikola Vidov Gučetić.

Još od ranije on je u dubrovačkoj katedrali držao na italijanskom jeziku cikluse predavanja na čisto teološke teme. Nekada, u svojim mlađim godinama, pisao je i kod vrlo uglednih renesansnih štampara izdavao učene traktate i humanističke dijaloge o ljubavi i o lepoti prema učenju Platonovom, o republici i o meteoru prema Aristotelu, o upravljanju porodicom i o ekonomiji prema najvećim misliocima antike i modernih dana. Početkom stoleća, međutim, najznačajniji dubrovački filozof i član glasovitih akademija u Italiji, priklonio se struji novoga vremena i zaželeo da zablista, ali i da dejstvuje, »kao hrišćanski teolog« (come theologo christiano). Svima koji su hteli da dođu u katedralu da ga čuju on je od tada govorio stvari sasvim druge od onih o kojima je do tada razmišljao i pisao. Tako je tokom 1601. godine održao deset predavanja o četvrtoj knjizi biblijskih sentenci, što je bilo tek početak; nastavio je prve sedmice decembra iste te godine i sve do nedelje posle Uskrsa naredne godine u četrnaest novih susreta razlagao je svoju misao o prvoj glavi Jovanovog jevanđelja, a 1603. godine održao je punih dvanaest lekcija o petoj glavi Poslanice Rimljanima od Apostola Pavla. Mora da je ta njegova delatnost nailazila na veliko interesovanje i da je imala nekog uspeha, kada je on nastavljao iz godine u godinu. Teme koje su zatim došle na red kretale su se u istom krugu;

⁴⁴ Sve odluke dubrovačkog sinoda štampane su već naredne godine u posebnoj knjizi: *Monita, decreta, et constitutiones factae, et publicatae ab Illustrissimo Domino Fabio Tempestivo Dei et Apostolicae sedis gratia archiepiscopo regusino. In sua prima Dioecesana Synodo habita in Metropolitana eccl. Anno Dñi MDCVI. Die XIX Mensis Maii . . . , Perusiae, In Aedibus Petrutiorum, MDCVII.*

Dubrovčani su sada slušali, opet u nizovima uzastopnih predavanja, o raju prema drugoj glavi *Postanja*, o indulgencijama, o Marijinom devičkom porodu. Trebalo je da nešto čuju i o ekskomunikaciji, ali kako je dubrovačka vlada upravo bila bezobzirno smakla dva sveštenika sa Lastova, optužena za učešće u poznatoj buni, i jednoga bratra, okrivljenog za blud sa dumnama, namera se pokazala nezgodna a čas je ispao nesrećan, pa su mu knez i Malo vijeće naložili da već napisano predavanje ne održi.

Zaključcima sinoda dubrovačke crkve iz 1606. godine Gučetić je bio najbliži birajući temu o kamatama i lihvarstvu (de usuris), o kojoj je govorio u trinaest predavanja, i temu o Jevrejima (contra li Ebrei), koju je razvijao u tri lekcije. Za prvi od ta dva ciklusa ne znamo vreme kada je održan, i njegova tema mogla se slučajno uskladiti s odlukama crkvenih vlasti u Dubrovniku. *Le tre lettioni contra li Ebrei*, međutim, sigurno su iz 1606. godine, to jest upravo iz vremena u koje je održavan dubrovački sinod, pa je takva slučajnost dabome isključena.⁴⁵

Svoje tri lekcije »protiv Jevreja« Gučetić je u stvari posvetio nekim bitnim razlikama u verovanju između njih i hrišćana, onome dakle što je proglasio njihovim »neverovanjem« (incredulità) i što je nameravao da pobije. To međutim nikako nisu strasni i zapaljivi tekstovi, puni prezira i invektiva, koji seju mržnju i pozivaju na netrpeljivost i progone, kakvih je bilo već mnogo u polemičkoj katoličkoj književnosti. Dubrovački teolog i filozof namislio je da svoje lekcije izgovori pred samim Jevrejima, ako se oni udostoje da dođu da ga saslušaju, kao što je čvrsto verovao da će se dogoditi (se però per vostra humanità et cortesia vi degnarete à udirmi, come lo credo certamente che lo farete). Stoga ih je pisao u drugom licu, obraćajući se Jevrejima neposredno; govorio im je kao prijateljima i sabračli i stalno ih je oslovljavao rečima »moji ljubljene Jevreji« (miei diletti Ebrei) i »moja ljubljena braćo Jevreji« (miei diletti fratelli Ebrei). U svoju ljubav za njih njemu je osobito bilo stalo da ih uveri (perche io à tutti amo di cuore), ali nije propustio da im kaže i da duboko žali zbog njihovog neverovanja, kojim vređaju Boga i koje je njihov bič i njihova propast, i da će uvek za njih moliti Njegovo božije veličanstvo, ne bi li ih ono prosvetilo.

Seriju svojih govora Gučetić je započeo navodima i parafrazama iz prvog poglavlja *Knjige proroka Isaije*. To je ono čuveno mesto u kome se Bog na usta svog proroka gorko tuži na Jevreje što su se od njega odvrgli i što su uporni i postojani u svom neverovanju. »Vo poznaje gospodara svojega — citira odatle Gučetić — i magarac jasje gospodara svojega, a Izrailj ne poznaje, narod moj ne razumije«. Jevrejima koji su tako teško uvredili Boga, i koji ga vređaju još uvek, došle su i doći će zaslužene kazne, koje je s toliko rečitosti, ali i s toliko suro-

⁴⁵ Svi ovde pomenuti Gučetićevi spisi, neproučeni i neštampani, čuvaju se u dva golemo rukopisa, formata četvrtine, u Vatikanskoj biblioteci pod signaturom Urb. lat. 499 i Urb. lat. 500. Oba su rađena po nalogu piščevog sina, Vito Gučetića, i oba su 28. aprila 1611. posvećena i upućena vojvodi urbinskom Frančesku Mariji dela Revere, kako se to vidi iz njihovih potpuno identičnih natpisa: *Varie compositioni in Theologia del S.r Nic.º di Vito Gozzi, Gentil'huomo Raguseo Dottore in Theologia, et Filosofia et nell' Accademia degli Incensati di Perugia detto l'occulto; Dedicata da Vito suo fig. lo al Ser.mo S.r Francesco Maria Duca d'Urbino. l'anno 1611 il 28 d'Aprile*. U prvom od ta dva rukopisa dolaze: *Lettoni sopra il Quarto delle Sentenze, Lettoni quatordecim sopra il Capo primo dell'Euangelio di san Giovanni i Lettoni sopra il Cap. V di Paolo Apostolo ad Romanos*, dok sadržaj drugog rukopisa čine: *Dieci lettioni del Paradiso Terrestre, Tredici lettioni de usuris, Due lettioni de indulgentiis, Una lettione della escomunicazione, Due lettioni de Partu Virginis i Tre lettioni contra li Ebrei*.

vosti, pobrojao Isaija u svojoj knjizi. U istom smislu Gučetić svoje govore i zaključuje: rasap koji ih je snašao Jevrejima je Bog poslao, da ih kazni zbog tolikog njihovog neverovanja. »Ja drugo neću reći — glase poslednje njegove reči — do da ću iz ljubavi prema vašem spasu vazda moliti Boga Savaota da vam prosvetli razum i omekša srce, i da učini da za svoga mesiju prigrлите Isusa Nazarjanina Raspetoga, koji je da bi zadovoljio oca svoga večitoga radi našeg spasa dopustio da ga vi Jevreji razapnete, i kome su se priklonili toliki i toliki najmoćniji kraljevi i carevi sveta. I neka vas Bog sačuva kao primer onih koji su tvrdokorni«.

Tri su osnovna i najkrupnija neslaganja u verovanju između Jevreja i hrišćana, koja je, od tolikih drugih, izabrao Gučetić da prikaže i osvetli sa svoje strane, kao hrišćanski teolog; svakome je od njih posvetio po jedno posebno predavanje. U prvome Dubrovčanin dokazuje da je Bog trojstvo u osobama a jedinstvo u suštini, i da verovanje u njega ne znači verovanje u trojicu bogova, kako Jevreji zlonamerno pripisuju hrišćanima, već verovanje, kao i ono u Jevreja, u Boga koji je »veliki, jedini i sam Adonaj«. Drugim predavanjem hoće da pokaže da je mesija koga su zakoni obećali imao da bude Bog i sin božiji, ravan Bogu, ali da je i čovek istovremeno, jer je ljudski lik morao uzeti na sebe da bi ga videli ljudi koje je došao da spase. Najznačajnija je istina trećeg Gučetićeovog predavanja, a ona se sastoji u tome da je mesija koji je obećan zakonima došao svetu pre hiljadu šest stotina i šest godina i da je to Isus Hristos Nazarjanin a da mesija koga Jevreji iščekuju neće doći nikada, i da je njihovo čekanje uzaludno.

Sve svoje tvrdnje i celokupno svoje dokazivanje Gučetić nastoji da zasnuje na tekstovima koji su i za Jevreje zadržali puni autoritet. A to su Sveto pismo, proroci i oni jevrejski rabini koji su živeli pre no što je Isus sišao među ljude, i na koje, prema tome, hrišćani, ni Isus sam, nisu mogli uticati. Karakteristično je, u tom pogledu, jedno mesto gde Gučetić ističe da namerno ostavlja po strani antičke filozofe, s Platonom i Merkurijem Trismegistrom, Proklom, Plotinom, Jamblikom, sve platoničare, koji su, vođeni samom prirodom, došli do saznanja da je reč božja bog ili sin božji, jedini i sam, »kao što još mi hrišćani držimo«.

Teško je nagađati o tome da li su se Jevreji uopšte odazvali Gučetićeovom pozivu i da li su, i u kom broju, došli do njegova predavanja. Ono o čemu sumnje nema tiče se eventualnog ishoda tih predavanja: saslušavši ih učtivo, Jevreji su se zatim razišli, noseći u sebi iste one misli, i isto onakvo verovanje, s kojima su i došli. U stvarima religije teološka i filozofska predavanja, čak i daleko veštija, smišljenija i razložnija od ovih, ne mogu postići bog zna šta; Gučetić koji je uz to imao slušaoce očvršle već vekovima u svom nepokolebivom verovanju, to je sigurno veoma dobro znao. Njegov je pokušaj stoga zanimljiv jedino kulturnoistorijski i biografski; društveni njegov odjek ostao je međutim nikakav.

V

Posle Marina Držića i njegovih komedija dubrovačka književnost na narodnom jeziku kao da je zaboravila Jevreje; iz nje su oni u potpunosti odsutni čitavih sto godina. Tek dubrovačka komediografija druge polovine XVII veka setiće ih se ponovo, i dovešće ih na scenu i pred oči publike. Što su stvari tako tekle, izgleda

Maschare da Ebrei — karnevalske maske kojima su ismejivali Jevreje u Veneciji (po G. Franku)

Viktor Starčić kao Sadi žudio u komediji Marina Držića *Dundo Maroje* na sceni Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu.

(Zahvaljujemo Muzeju pozorišne umetnosti u Beogradu što nam je ustupio ove dve fotografije)

sasvim prirodno. Prvih decenija barokne epohe književnost u Dubrovniku zaokupljena je velikim temama duhovne i moralne konverzije ili još krupnijim temama slobode i nacionalnog oslobođenja. Ako se nije bavila njima, nezadovoljna ili užasnutu stvarnošću bežala je u ljubavne i poetske sanjarije, u dosetljivu i ljupku igru i u šareni, spektakularni i začuđujuće nestvarni teatar koji se zabavlja ilustrujući uzbudljive mitske ili pseudoistorijske priče. Kada se, međutim, pedesetih godina toga stoleća, opet okrenula životu, komedija je u njoj iznova došla do reči i postala njen ako ne najbolji, a ono sigurno najsvežiji rod. Zasnovana na uverenju, koje je tada opšte usvojeni teorijski propis, da su izvori komike obična zbivanja i istorije običnih ljudi, ona je za svoje protagoniste uzela sitan, svakodnevni svet, smešnu vlastelu, neposlušne sinove, trgovce, vojnike, krčmare, sluge, astrologe, doktore, pomorce, seljake. Među njima, na sceni, morali su se naći i Jevreji, kao što su se među njima oni nalazili i u životu.

Smeh ove komedije manje je diskretan i manje dosetljiv od smeha koji je pratio Držičeve predstave; on je vrlo često grub, brutalan, gromoglasan i sirov; on ne beži od toga da ljude i stvari izobličava i deformiše, niti zazire od toga da ih slika u jarkim bojama i naziva pravim imenima. Mnogo je opscenosti i vulgarnosti u njemu, baš kao što je njih, uostalom, mnogo bilo i u stvarnosti. To je smeh baroknog čoveka, jednom reči.

Ne ulepšavajući život i unoseći ga, često, bez ikakve umetničke dorade i stvaralački neoplemenjenog, u odvaljenim i neizglačanim komadima, ona je gdekad među fiktivne likove i depersonalizovane maske uplitala i lica iz stvarnog života, pod njihovim pravim imenima i sa njihovim istinskim odlikama. Pojava takvih lica na sceni, i njihovo lako i opšte prepoznavanje predstavljali su onaj efekat iznenađenja i šoka, za kojima su tako neutoljivo čeznuli barokni umetnici; to iznenađenje i taj šok bili su uvod u eksplozije smeha.

Poneki put to je bilo sasvim bezbolno i ovakvo postupanje nije izazivalo nikakve nesporazume. U ovim recima već spomenuti rabin, teološki pisac i dubrovački trgovac Aron Koen sigurno nije morao biti mnogo ojađen saznanjem da ga je Merdohain Žudio, jedna od ličnosti komedije *Jerko Škripalo*, spomenuo pod punim imenom i prezimenom u tekstu izgovorenom na sceni; to spominjanje («... a molio me Aron Koen da mu kupim 30—40 vidar vina») nije za njega bilo sramotno i nije u sebi nosilo nameru izrugivanja. Kasnijoj književnoj istoriji ono je bilo čak i korisno: blagodareći njemu, ona je gotovo sa sigurnošću ustanovila da komedija u kojoj je taj pomen načinjen nije mogla biti prikazana posle marta 1656. godine kada je Koen umro⁴⁶. A da je u vreme kada je na pozornici spomenut učeni rabin bio u životu stvar je izvan svake sumnje: ovu komediografiju zanimali su samo živi ljudi; s mrtvima se ona nije šalila.

Sve realne ličnosti iz dubrovačkog života koje su imale tu retku čast da ih onovremene komedije pomenu ili prikažu nisu bile Koenove sreće i nisu uvek imale mnogo razloga da se vesele zbog načina na koji su naslikane. Tada su nastajali incidenti, ponekad ne baš bezazleni, i oštri sukobi, i sudski procesi. Da to spreče i da održe mir među svojim podanicima, do koga im je bilo ipak ponajviše stalo, u stvar su se ponekad mešale i same dubrovačke vlasti. One su, što

⁴⁶ Miroslav Pantić, *Nekoliko beležaka uz staru dubrovačku komediju Jerko Škripalo*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, IV—V, Dubrovnik, 1956, 396.

je bilo u potpunosti i razumljivo, takve komediografske postupke energično zabranjivale. Tako je Malo vijeće 16. februara 1667. godine donelo odluku da jednoj glumačkoj družini sastavljenoj od mlade dubrovačke vlastele, među kojima su bili Gavdže Lukov Sorkočević, Božo Pavov Saraka, Dživo Marinov Gundulić i pesnik Frano Simov Getaldić, naloži da u komediji što su je nameravali sutradan izvesti pred kneževim dvorom (in scena ante Palatium) »ne pominju nijednu od sada živih osoba, ni muškarca, ni ženu, ni iz redova hrišćana, ni Jevreje«. Za ograšenje, ako ga bude, bila je predviđena kazna od mesec dana strogog zatvora i to je odmah i saopšteno zainteresovanim izvođačima⁴⁷.

Ali ni zabrane vlasti nisu bile svemoćne. Nešto stoga što su s godinama zaboravljane — ne treba smetnuti s uma da je ova komediografska aktivnost trajala skoro punih pet decenija! — a nešto i stoga što su u promenjenim vremenima važile druge norme, stvarne ličnosti nisu iz ovih komedija nikako iščezavale. Može se pretpostaviti, šta više, da je njih bilo i u većoj meri no što mi sada možemo i naslutiti. Ondašnji gledaoci sigurno su lako raspoznavali svoje sugrađane iza promenjenih imena, nadimaka ili postupaka, po aluzijama ili karakterističnom postupanju, dok mi, ne znajući taj odavno prošli život i minule ljude, više to nismo u stanju i za nas su tu sve sama indiferentna imena i nadimci, i opšteljudski postupci. Sasvim je izvesno da isto važi i pri našim današnjim susretima sa Sabatima, Natanima, Salamunima, Abramima i ostalim Jevrejima spomenutim ili oživljenim u pojedinim likovima tih komedija.

Poneki od njih imaju onu ulogu i rade one poslove koja je Jevrejima pripala i kojima se oni uistinu bave u Dubrovniku, i u krajnjoj liniji ne ispadaju nesimpatični, čak i kada je inače dosta primetno preterivanje radi postizanja komike. Takav je, na primer, slučaj Sabata Žudjela iz komedije *Džono Funkjelica*, prikazane, kao što je utvrđeno, o pokladama 1676. godine⁴⁸. Smešni starac, vlastelin i trgovac Jerko Kloka odlazi u jednom času od kuće i uz mnoga uputstva i naređenja koja brižno izdaje svome »djetiću« Kusalu domeće i ovo obaveštenje: »A ja ću poč u toliko do Ploča za govorit s Sabatom Žudjelom je li mi škodžao⁴⁹ oni čenz⁵⁰ što sam mu dō po njegove ruke vrhu onijeh zaklada od kositera a ragion di venticinque per cento«⁵¹. Po povratku otuda, Jerko gotovo ne može da nahvali Sabata i njegovu pouzdanost i tačnost u poslovanju: »A, a, a, nijesam se nadao da Sabato onako pronto⁵² od onijeh zaklada što su bili po njegove ruke u mene založeni da me će con puntualita⁵³ ovako platit, e senza prorogha, a dirvi il vero, è buon Ebreo«⁵⁴. Jasno se oseća da su ovde sve žaoke podsmeha usmerene ka samom Jerku, koji svoje novce daje pod strahovit interes od dvadeset pet posto, što se onda držalo, i nazi-

⁴⁷ Historijski arhiv u Dubrovniku (od sada: HAD) *Consillium minus* 82 (1664—1667), 233: Die XVI februarij 1667. Captum fuit de imponendo omnibus ex sodalitate nobillium qui debent crastina die in scena ante Palatium representare comediam ne nominent aliquam personam ad praesens viventem neque masculinam neque femininam nec christianam nec haebream sub poena contrafacienti standi per unum mensem continuum in carcere clausis janulis et hoc per sententiam. Et statim notificata ser Gauge Lucae de Sorgo, ser Natal Pauli de Saraca, ser Joanni Marini de Gondola et ser Francisco Simonis de Ghetaldis personaliter audientibus et impositum hsdem ut notificent idem omnibus aliis sodalibus.

⁴⁸ Franjo Fancev, *Četiri dubrovačke komedije iz kraja 17. stoljeća*. Grada za povijest književnosti hrvatske, VII, Zagreb, 1932, 163.

⁴⁹ Naplatio.

⁵⁰ Interes, kamata, dobit.

⁵¹ Na račun dvadeset pet posto.

⁵² Brzo.

⁵³ Tačno.

⁵⁴ Bez odlaganja, pravo da vam kažem, dobar je Jevrej in.

valo, »žudioskom kamatom«. Na gotovo identičan način predstavljen je i Jakobik Žudio u komediji *Starac Klimoje*, koja je približno iz vremena iz koga je i *Džono Funkjelica*. Nepoznati pisac želeo bi da se podsmehne i na njegov račun, ali u suštini daleko je teže ismejao Jakobikovog trgovačkog partnera Starca Klimoja. »Davalo mi je srce — govori ovaj smešni starac, otkrivajući svoje poslove, ali i ponešto od svoje duše — kad sam izišo jutros iz kuće, da ću zaludu iziti, i zato sam zle volje izišo, nisam ti vidio onoga Jakobika koji ti mi s mojijem dinarom na žudioski način trguje. Veramente⁵⁵, industioz je ⁵⁶ i galanat⁵⁷ Žudio, grijeh je da ja nijesam on, a on ja. Žudim ga vidjeti da ga pitam je li mi vidio onega Žudjelića koji mi ima platiti one mille e quattrociento⁵⁸ reali ovega mjeseca, er ako ne uzmože, tanto meglio, per farli piacere per non dichiararlo fallito, in doppio ću ga čenso staviti⁵⁹.

Ni jedan ni drugi od ove dvojice »Žudjela«, ni Sabat, ni Jakobik, ne pojavljuju se na sceni; njih samo spominju druge ličnosti, junaci komedija *Džono Funkjelica* i *Starac Klimoje*. Sasvim je drukčiji slučaj Natana Žudjela u komediji *Pijero Muzuvijer*. On se umešao među ličnosti komedije, doduše sasvim epizodno, pošto dolazi samo u tri kratke pojave (»šene«), drugoj u drugom, i petoj i šestoj u trećem činu (»atu«). Ali i s njim, i s tim pojavama, ova komedija, kojoj takođe ne znamo autora, a nepoznato nam je ostalo i kada je baš izišla pred gledaoce, donela je stvarne i vrlo živopisne sličice sa dubrovačkih ulica. Natan je ambulantan trgovac, torbar, koji hoda gradom izvikujući i nudeći robu, koja čak nije njegova, nego je on prodaje za drugoga; tu robu predstavljaju fine i tražene sitnice, »galantarije« kao što su: »redice« (bordura za haljine), »kambraj« (fina tkanina), holandski velovi, naprsci i »igle demiskine«, »kordunići« (pantljike), češljevi, četke za kosu, »očale«, »gostanice za rusatu vodu« (stakleni sudovi za ružinu vodu) i »čerše« (belila). Za svoju nevolju, on se nameri na škrtog starca Sima Štipavca, baš kad se ovaj, u pratnji i uz podršku sluga Trijeskala, sprema da pod zaštitom noći krišom ode u kuću Lucije, žene »pećnika« Frana Lopiže. Da omekša srce te lepotice, i da je »zamiti« ako bi ona »htjela vikat«, Simo kupuje kod Natana mnogo šta od tih njegovih »galanterija«, ali ne plaća odmah, tobož nemajući vremena toga časa za svođenje računa. Kada pak narednoga dana Jevrejin zakuca na vrata njegovoga doma, tražeći novce za prodatu robu, Simo prvo pokušava da ga obmane i vrati praznih šaka, govoreći, sam za sebe, da nije kod kuće. Ali kako to izvodi nespretno, Jevrejin odmah prozre da je vučen za nos i zahteva svoje. Umesto da barem tada plati, kao što je red, Simo Štipavac sa prozora zasipa uvredama, pretnjama i psovka nedužnog Natana: »Perfido Ebreo, razza incredula, kanaglissimo!⁶⁰ Jesam li ti reko da me nije doma? Cazzo, che animo!⁶¹ Vidiš, ako sad ne otideš otele, navjesiću ti mortar⁶² na tu grintavu⁶³ glavu!« Natanovi protesti, razume se, unapred su osu-

⁵⁵ Doista, uistinu.

⁵⁶ Vredan, umešan, okretan.

⁵⁷ Uslužan, uljudan, uglađen.

⁵⁸ Hiljadu i četiri stotine.

⁵⁹ U toliko bolje; da mu učinim zadovoljstvo da ga ne oglasim bankrotom, staviću ga pod dvostruki interes.

⁶⁰ Perfidni Jevrejine, neverna raso, nitkovčino.

⁶¹ K... kakva smelost!

⁶² Avan, tučak.

⁶³ Krastavu.

đeni na uzaludnost («Non mi voglio mover da qua⁶⁴, gosparo; da' mi moje! Dove siamo⁶⁵, da me ovako grabiš?»), i pred novim pretnjama on odlazi, uplašen da mu Simo, koji je uticajan čovek, ne priredi dalje i veće nevolje («Ovo je čovjeko di gran grido,⁶⁶ ne smijem se na njega tužit, da mi ne čini dat bata, nego aspettar melior tempo⁶⁷, jeda se spomene kadgod me platit»). U ovo nekoliko poteza Natan je sigurno ocrtao onakvim kakvim su ga Dubrovčani videli, ali svakako i s ponekom stvarnom ortom pojedinih dubrovačkih Jevreja: uslužan kada trguje, uporan kada traži naplatu veresije, plašljiv kada mu se preti, popustljiv kada se nađe pred bezobzirnom silom; njegov neobični jezik, sačinjen od nizova italijanskih reči i iznakaženih, rdavo izgovorenih i nepravilno složenih dubrovačkih rečenica («kako sam razumjelo», «Natano, tvoje sluga», «da biste mi poslalo ono bagatelo»), takođe je jedna od verno prenetih njihovih odlika, koje će se zatim preuveličane i karikirane stalno održavati pri karakterizaciji likova Jevreja u dubrovačkim komedijama.

Povremeni talasi antisemitizma, koji su se podizali i u Dubrovniku, mada obično nisu bivali previše žestoki, a nisu dugo ni trajali, dobijali su svoje odjeke i u komedijama. Razume se, ne u svim komedijama, i ne u svim podjednako. Već po tome, kao i po mnogim drugim razlikama u njima — u pogledima na život i svet, u načinu na koji se postiže smeh, pa i u književnoj vrednosti — moralo bi se zaključiti da sve te komedije nisu bile tvorevine jednoga i istog pisca, kako se to ponekad o njima misli i sudi.

Ali kada je reč o protivjevrejskim raspoloženjima u dubrovačkim komedijama XVII veka, treba još nešto držati na umu. U njima nije sve zavisilo od samih pisaca; ponešto su sa svoje strane dodavali ili određivali njihovi glumci, i to ne jedino u scenskoj realizaciji, već i u sadržini i u karakteru drame. Jer iako su sve one imale napisan, pa na taj način i fiksiran, osnovni tekst, pojedine scene u njima ostajale su gdekad neispisane i pisci su ih prepuštali nevezanoj i slobodnoj inspiraciji izvođača. Većinom svojih odlika, naime, to je bila još uvek eruditna komedija; ali neka njena svojstva, a mestimična improvizacija u prvom redu, direktno su je vezivale za onda silno omiljenu i modernu komediju dell'arte.

Grubo izrugivanje s upadljivom protivjevrejskom notom javlja se već pri prvim koracima dubrovačke barokne komediografije; ima ga u obilju u komediji *Jerko Skripalo*, koja je, kako držimo, najraniji plod te komediografije. Među njenim ličnostima obreo se nekako i Žudio Merdohain, sitni trgovac i, naravno, lihvar, koji je u Dubrovnik došao odnekud, privučen mogućnošću zarade. Samim izborom njegovog imena pisac je načinio providnu i opaku igru rečima. Merdohaina je on doveo u Šumet, na berbu («jematvu»), posle jednog vašara («fijere») u Rijeci Dubrovačkoj, na kome je prodavao svoju robu. I u Šumetu će Merdohain nastojati da učini «koje, qualche korisno», pa će Maru, «razmetnome» sinu vlastelina Jerka Škripala, dati dukate koji su ovome silno potrebni posle zamašnog gubitka na kocki, i u zamenu za vino, koje će Maro ukrasti iz očevog podruma. Ali će pored toga

⁶⁴ Neću se maći odavde.

⁶⁵ Gde smo.

⁶⁶ Na velikom glasu.

⁶⁷ Čekati bolja vremena.

pokušati da bude i ljubavnik i udvaraće se smešno i neprilično Kati Jagodi, čije bi srce valjalo da smekšaju ne samo njegove nežne i ljubavne reči, već i novci koje joj zajmi i sitnice koje joj daruje. Prividno ljubazna i popustljiva, ona ga zavarava obećanjima koja i ne pomišlja da održi i slatkim rečima koje su, u suštini, bezdušno podsmevanje: »Da znaš kako ja tebe dobro hoću, moj dragi Žudjeliću, u dušicu bi me stavio! Ljepahan ti ve mi si: nuti mu prorezane riličice, nuti mu pomurokijeh očica; je li grijeh da mijesi krstjanin? Ništa ti drugo ne manjka do dobra čovjeka nego to«. Još gore po njega, ona je u tajnom dosluhu s Marovim slugom Prhunom. Ovaj udesi da Merdohaina, upravo u času kada se sastao s Katom, iznenadi Jerko Škripalo, od koga on pakleno strahuje; dalje sve teče po uobičajenim prosedeima improvizovane komedije. Tobaž da Merdohaina zaštititi od Jerkovog gneva, a u stvari da ga uvali u još veću nevolju, Prhun ga tada sklanja u nekakvu bačvu. Ne znajući za to, Jerko, naređuje da se bačva napuni vodom, kako bi nabrekla, i kada Jevrej in iz nje počne da jauče, razbesneli Jerko zapoveda da ga odatle izvuku silom »za glavu i za roge« i obasipa ga uvredama i pretnjama, zahtevajući da kaže kako se i zašto našao u bačvi: »Confessa, perfido Ebreo⁶⁸, što si došo ovdje? Imam ti per forza di bastonate⁶⁹ činit da pripovijedaš le vostre forfantie⁷⁰. Poďte mi dovedite rondu⁷¹ da ga odvuku u tamnicu i da ti stave četresta litara gvozdja na noge, a paka alla tortura⁷² da pripovijedaš što si ovdje došo, assasino Israelita, hahano merdoso, ladro trincato⁷³. Jerkov bes je još neobuzdaniji kada od Vilenice sazna za Merdohainove ljubavničke namere u odnosu na Katu Jagodu: »Orsu,⁷⁴ kad je tako, vucite ga, jarca nekrštena Samaritana, u obor među prace, i nabíte mu bokaglijje od mazke na noge da ne uteče, dokle ne dođe ronda da ga povede u tamnicu, činiću ga užec u pakljenoj bačvi«. Uzaludna su očajnička zapomaganja i pravdanja Merdohainova, koja su, sigurno, u publici mogla izazvati samo još više zluradog smeha na njegov račun: »Eccellentissimo signore⁷⁵, klečim ti na koljena, ne učini te sramote sinagozi. Ja nijesam kriv od ovega ništa, sve ti lažu! Što će nijeti scribi, rabini e sacerdoti e il nostro Rab &⁷⁶. Iz obora, u kome je zatočen, Merdohain će na kraju drame uspeti da se oslobodi tek kad ponudi »kartu bjanku«, kojom se obavezuje da isplati onoliko cekina koliko Jerko Škripalo to bude hteo da upiše.

Kakve su sve te protivjevrejske podsmevke mogle da budu i dokle su one mogle da iđu još lepše pokazuje istorija oko komedije *Sin vjerenik jedne matere* iz 1683. godine⁷⁷. Ono što je u njoj izvedeno došlo je na scenu neposredno iz života; ono što se posle događalo u životu nastavilo je, na svoj način, i upot-

⁶⁸ Priznaj, verolomni Jevrejine.

⁶⁹ Silom batina.

⁷⁰ Vaše lopovluke.

⁷¹ Stražu.

⁷² Na torturi t. j. na mukama.

⁷³ Razbojniče. Jevrejine, g . . . l prepredena lopužo.

⁷⁴ Dobro.

⁷⁵ Presvetlja gospodina.

⁷⁶ Književnici, rabini i sveštenici i naši rabi (znakom & u tekstu komedije obeležavana je improvizacija), i tu su glumci mogli da po volji dodaju ime nekog rabina ili šta drugo.

⁷⁷ Ta je komedija sačuvana u jednom rukopisu s kraja XVII veka, koji su pisale barem četiri ruke (jedna je, po svemu sudeći, ruka pesnika Ignjata Đurđevića), a nalazi se pod sign. R.3264 Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. O njoj vid. M. Pantić, »*Sin vjerenik jedne matere*«, *dubrovačka komedija iz XVII veka*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, II, 1935, 209—216.

punilo mnogim novim pojedinostima zbivanja započeta na sceni.

U toj komediji prilično zapletene, no ne mnogo uverljive, a ni vešto smišljene intrige, nastupa, uz brojne druge ličnosti, i smešni, ostariji i podosta luc-kasti sluga Kola Puljiz. Zaželevši da se oženi jednom goropadnom i ne više mladom dojiljom (»babom«), po imenu Knila, a nemajući ni prebijene pare, dao se navesti na tanak led. Njegov »prijatelj«, a sada i »kum vjenčani« Prconja, sluga kao i on, ali od njega daleko prepredeniji, nagovara ga da u Getu, kod Jevreja založi svoj prsten. U stvari, Prconja je smislio plan da se tog Kolinog prstena domogne na prevaru. On odlazi na kapiju Geta i Abram u Žudjelu predstavlja da njegov prijatelj hoće da se »požudjeli«, ali traži za to dvadeset dukata, koliko, inače, Kola očekuje da dobije kao zalog za svoj prsten. Što je najinteresantnije, cela ta neobična pogodba između Prconje i Abrama, koji u početku predlog shvata kao »burlu«, odigrava se pred samim Kolom, ali on ništa od svega ne shvata i čak, povremeno, potvrđuje ono što ga pitaju, a da se nimalo ne ukopčava u stvari. Pa i kada se Abram direktno pred njim raspituje: »Hoće li se dat obrezat kako la nostra legge⁷⁸ zapovijeda?« on i dalje ostaje u svom tupavom nerazumevanju i čak je pun hvale za Jevrejinovu predusretljivost: »Me dicevan che gl'Ebrei era kanaglia infame, e io trovo lu contrario: chisso Meser Abram mo fa lu servizio co solo pigno senza altro interesse, che huomo da be«⁷⁹.

Kada Abram siđe na ulicu, i kada ubrzo zatim, na njegovo dozivanje dođu i ostali »Žudjeli« nastaje tu, pred svima, bizarna scena Kolinog »obrezivanja«. Ona se sastoji od dveju ceremonija, koje traže jevrejski zakoni, i kojima se Kola jedno vreme nesvesno podvrgava, zainteresovan samo za novac koji očekuje. Ali kada ih konačno shvati, on se odupre svom snagom i zaurla koliko ga grlo nosi, pa se tako u opštoj konfuziji završi drugi čin komedije. Scena je u celini slikovita, a kako je komedija do sada ostala neštampana, nije bez interesa navesti barem njen završni deo, u kome je prikazan, i naravno, karikiran, jevrejski obred.

ABRAM: (...) Vajas à portar todos los libros del Talmud per il Barucabà (Ovdì iznose libro, kanta prvo Abram, a pak svi Žudjeli).

KOLA: O bella cosa, che passatiempo se piglian sti Hebrei con Menechim. Miser Abram, quanto haurò i mia dinari?

ABRAM: Tra un poco, figlio. Vas à portar los instrumentos per il barucaba del Talorim.

KOLA: E tante cerimonie si vogliono per i 20 ducati.

ABRAM: Così comanda la nostra legge, e comandan i nostri Rabini. Come ha nome?

KOLA: Kola, allo comano suo. Ma li 20 ducati?

ABRAM: Datemi il bacile.

KOLA: Contarò in terra senza il bacile.

ABRAM: Signor, no, ne valja; sedete un poco.

KOLA: O diavolo, si voi sedar per haver i 20 ducati.

ABRAM: Dimi, znaš u našem zakonu cosa comanda la nostra legge.

KOLA: Signor, no, ma quando la sbrigarete.

ABRAM: Sappi, bisogna tagliar un poco di preputio per sotterarlo à Salonichio.

⁷⁸ Naš zakon.

⁷⁹ »Govorili su mi da su Jevreji zloglasni ološ, a ja nalazim suprotno: ovaj gospodin Abram čini mi uslugu uz sam zalog bez drugog interesa, kakav dobar čovek«.

KOLA: Io non intendo ne di solichio, ne solonachio, ne putio e riputio.
 ABRAM: Bisogna tagliar un poco di pello lina del repino.
 KOLA: Io non saccio dame i 20 ducati, e va in buon hora.
 ABRAM: Un poco di membrana, di pellicina del membro.
 KOLA: Mi farebbe diventar matto. Dame i 20 ducati, e non voglio saper altro.
 ABRAM: Juda, dame los coltelos.
 KOLA: A che facire?
 ABRAM: Non dubitate, sta saldo, non vi dolerà.
 KOLA: A canaglia, bechi cornuti! Così si tratta?! Voler mi tagliar?! Datemi l'anello, ladri, assassini!⁸⁰

Kolino stradanje ovde se okončava; Abramovo, međutim, tek počinje. Tokom trećega čina on je pred očima gledalaca u nekoliko scena, i jedva da se može reći u kojoj od njih prolazi gore i s više muka. U jednoj, ugledni i moćni gospodar Andro surovo mu preti, verujući otpužbama da je Jevrejin ukrao prsten Kole Puljiza i čini to rečima i na način kojim je to prethodno, u komediji *Jerko Škripalo*, dubrovački vlastelin pretio Merdohainu Žudelu (»Osmuca'te ga, psa nekrštena Samaritana, u stranj k onoj maski, neka stoji, i stavite mu bukagije od konja na noge, da ne bi utekao dokle ga činim odvestit u tamnicu!«); opet kao u *Jerku Škripalu*, Abramova pravdanja i njegovi razlozi ne vrede ništa (»Me maraviglio,⁸¹ ja nijesam vidio ni prstena, ni ništa; questo se voleva far Žudio e voleva venti ducati!⁸²«), njegove molbe vrede isto toliko (»Eccellentissimo signor,⁸³ klečim ti na koljena, ne učini te sramote sinagozi«). U daljim scenama, Prconja, tobož da ga izvuče i spase iz podruma u koji je bačen, stavlja ga u neku vreću, a onda moli Kolu da tu vreću, za koju mu veli da je puna boba, iznese iz podruma. Ostavljen zatim u vreći, Jevrejin jadikuje i zapomaže, i time užasno plaši praznovernu Krilu, a posle nje i Doktora, koji veruju da su unutra nemani. Otkriven, on je ponovo i s još gorim pretnjama, bačen u svoj zatvor, da se otuda izbavi tek na kraju komedije i pošto je gosparu Andru poslao »kartu bjanku«, da ga ovaj »oblega« kako i koliko uzželi. Većina tih scena, kao što se lako da videti, poklapa se, najčešće i doslovno, s identičnim scenama u komediji *Jerko Škripalo*; očigledno je, i sumnje ne može biti, da je tekst te komedije veoma dobro pamtiio autor komedije *Sin vjerenik jedne matere* i da ga je ne samo podržavao, već ga je, na mestima gde mu se to dopadalo, jednostavno i bez zavora prisvajao.

Velika scena obrezivanja, koju je taj autor u svoju komediju uneo, za naše razlaganje ostaje ipak od prvenstvenog značaja; ona privlači pažnju najviše, i privlači je sa više strana. Pre svega ta scena je zanimljiva svojom realističnošću, koja je u njoj ostala i pored sve težnje za persiflažom i karikaturoom. Dubrovački pisac je ovaj jevrejski obred nekad video, i preneo je zatim u tekst svoje drame pojedine njegove momente; može se reći, šta više, da se izvesni opisi toga čina, koje nailazimo u arhivskim dokumentima, u znatnoj meri poklapaju s njego-

⁸⁰ Kao što se vidi, u ovoj sceni, koja sva protiče na italijanskom jeziku (Kola govori svojim napolitanskim dijalektom a u govoru dubrovačkih Jevreja ima španskih primesa), Jevreji svoj obred izvode po propisu: iznose Talmud, donose potrebne instrumente (noževе, posudu) pevaju svoje molitve i postavljaju Kolu da sedne da bi izveli svečani čin kako nalažu zakoni. Nestrpljivi Kola, koji svim tim ceremonijama ne vidi smisla ni potrebe, stalno zahteva dvadeset dukata ili pojedine gestove i reči Abrama i ostalih Jevreja propraća besmislicama i neprikladnim reakcijama, koje su, svakako, još više uvećavale veselost gledalaca.

⁸¹ Čudim se.

⁸² Ovaj se hteo učiniti Jevrejinom i želeo je dvadeset dukata.

⁸³ Presvetli gospodine

vim prikazom u komediji *Sin vjerenik jedne matere*.⁸⁴ Dalja je zanimljivost ove scene u dubrovačkoj drami u njenom neobično velikom, rekli bismo čak zapanjujućem, podudaranju s osnovnom radnjom u nekim italijanskim komedijama i džudijatama iz druge polovine XVIII veka;⁸⁵ kako je Dubrovčanin živio čitavo stoljeće ranije, isključena je pomisao da je on, svojim delom, uticao na svoje italijanske kolege iz XVIII veka; pre će biti, na protiv, da se on za ovu scenu inspirisao nekom italijanskom improvizovanom komedijom iz svoga vremena, koja je, osim na njega, svoje dejstvo izvršila kasnije i na dela italijanskih komedio-grafa Setečenta. Najzad, nije bez posebne zanimljivosti ni okolnost da su izvođači komedije *Sin vjerenik jedne matere*, glumeći scenu obrezivanja, ponegde napuštali njen tekst i u svojim improvizovanim dodacima vredali Jevreje uopšte i neke realne dubrovačke »žudjele« poseбно. Naročito je loše prošao ugledni i onda svima dobro poznati trgovac Samuel Papo, koga je jedan od glumaca, građanin Antun Krivonosović, pominjao pod njegovim pravim imenom. Po uveravanju nekih gledalaca, koji su se sutradan, kao svedoci, pojavili pred dubrovačkim sudom, na isleđenju koje je o tom incidentu vođeno, »komedijanti« su se kretali pozornicom glava pokrivenih belim velovima i govorili su: »Adonaj i Jevreji su jarci«, a jedan od njih — to bi upravo bio Antun Krivonosović — »obučen kao Patakin« (da Patachino), vadio je neke stvari iz vreće i govorio da je njih unutra stavio Samuel Papo i da je i on »jarac«.⁸⁶

Sukob koji je, te večeri, na »komediji«, izbio javno između pojedinih dubrovačkih građana, koji su nastupali kao glumci i koji su za lične obračune zloupotrebili improvizaciju, i njihovog sugrađanina, a sigurno i konkurenta, Samuela Papa, nije tada počeo, a nije se te večeri ni okončao. Jedan od njih, Nikola Rigi, odlazio je često u Geto i dosađivao Jevrejima, »burlajući« se s njima i ismejavajući njihov način govora.⁸⁷ A obojica, dakle, i Krivonosović i Rigi, pri susretima s Papom neštedimice su koristili svoj široki repertoar uvreda: nabacivali su se na njega pogrdama, pretili su mu da će mu razbiti sve zube i obećavali su mu da će ga staviti u maskerate i naružiti u komedijama.⁸⁸ Tek je odlučna intervencija dubrovačkih vlasti, efikasno poduprta drastičnim kaznama koje su Krivonosoviću i Rigiju stavljene u izgled, stišala uznemirene duhove, u Getu i izvan njega, i dubrovačku komediju spasla srozavanja u netrpeljivost, u antisemitizam i u služenje ličnoj mržnji.

⁸⁴ Upor. M. Pantić, »*Sin vjerenik jedne matere*«, *dubrovačka komedija iz XVII veka*, str. 214 i nap. 7.

⁸⁵ P. Toschi, *Le origini del teatro italiano*, str. 338—339: »Questo tipo di rappresentazione continua nel Settecento, pur denunciando un netto declino; vi troviamo ad agire Pulcinella, e lo scherno agli Ebrei è ridotto alla minaccia della circoncisione, che offre lo spunto a una comicità farsesca. »Un Rabin, le couteau de la circoncision à la main, donne des grands frayeurs à Polichinelle, et fait demander aux jeunes filles: que va lui faire ce Rabin?« così ci descrive la scena (...) l'abate Coyer nel suo *Voyage*, sotto la data del 24 gennaio 1764. E perfino il de Brosse ama ricordare una *giudata* in cui Pulcinella, in mezzo a una sinagoga, si fa prestar denaro dagli Ebrei, ma questi, dopo aver chiesto un'usura tremenda, pretendono pure che Pulcinella si faccia Gludeo e mettono mano all'opera per circonciderlo. A questo punto Pulcinella va *In collera* e col bastone che ha in mano dà loro *bastonate tante e tante*«.

⁸⁶ Miroslav Pantić, *Arhivske vesti o dubrovačkom pozorištu druge polovine XVII veka*, Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN, knj. 2, Beograd 1952, str. 51.

⁸⁷ Malo vijeće donelo je odluku, 27. oktobra 1683, da Rigiju zabrani, pod pretnjom zatvora sub scala hulus Palatii u trajanju od dva meseca, da to čini u buduće (non debeat se ingerere nec inferre molestia Haebreis nec factio nec verbis, nec se conferre in Ghetum, nec imitari in ludibrium eorumdem locutione vel idioma). Up. M. Pantić, *Arhivske vesti* . . . , 51.

⁸⁸ *Isto*, 51.

VI

Povinjavajući se nekim svojim, od nas skrivenim i nama neuhvatljivim zakonitostima, originalno komediografsko stvaranje ugasilo se u Dubrovniku već s prvim godinama XVIII veka. Od tada, pa sve do pred kraj stuleća, kada su ga, na trenutak, obnovili bizarni duhovi Antuna Putice i Vlaha Stulića, ono je neprekidno ćutalo. U prvo vreme, presahla komediografska vena starih Dubrovčana okrenula se Molijeru, i decenijama prevodeći i po svome ukusu prekrajujući njegove komedije održavala je u životu srpskohrvatsku reč na sceni i obezbeđivala repertoar amaterskih pozorišnih »družina«. Posle je sasvim posustala iscrpena od tog napora, pa je pozorište u Orsanu bez otpora prepustila italijanskim putujućim trupama, čiji su profesionalni glumci donosili konfekcijsku i modnu robu suvremenih italijanskih opera i komedija.

Molijerove komedije u dubrovačkim preradama izgledaju dosta neobično. Dubrovački pisci koji su ih prenosili u rodni jezik, i među njima u prvom redu vlastelin Marin Tudišević, koji je, kako po svemu izgleda, tim poslom bio zaukljen i najviše i najstrasnije, postupali su s Molijerovim tekstovima preko svake mere slobodno. Zadržavši od njih intrigu i osnovne tokove radnje i preuzevši glavne karaktere u njihovim najopštijim obeležjima, oni su u njima menjali sve što im je izgledalo strano i što nije odgovaralo prilikama u njihovom gradu. To nisu bila samo imena ličnosti, kao što nisu bili ni samo njihovi kostimi i način njihovog govora; izmenjeni su, bez imalo ustezanja, ambijent u kome se ličnosti kreću, mnoge okolnosti njihovog života i bezbroj onih sitnih realija od kojih je svakodnevica sačinjena i koje je u naročitom smislu određuju. Takvim postupanjem, dobijale su se adaptacije, a ne prevodi, i od francuskih komedija to su postajale komedije dubrovačke. Tih osobenosti domaće stvarnosti toliko se skupilo u njima, i tako su one tu nesumnjive i očigledne, da su dubrovačke prerade Molijerovih komedija postale svojevrsni dokument i verodostojan svedok o vremenu iz koga su porikle.

Dubrovački Jevreji takođe su se našli u ovim preradama Molijerovih komedija; njih Marin Tudišević nije mogao zaobići, sve i da je hteo. Nekim svojim karakteristikama, stvarnim ili izmišljenim svejedno, oni su mu dobro dolazili da iznađe lokalne ekvivalente za francuske ličnosti, prilike i pojave. Ali Jevreje Tudišević nije voleo mnogo, i to se u njegovim tekstovima odmah vidi; o njima je zadržao tradicionalne dubrovačke predstave, pokatkad i one, i onakve, koje, i kakve, su dolazile do izraza u dubrovačkoj komediografiji prethodnog stuleća. On je čak, prvi koliko znamo, stvorio i poseban pogrđni izraz, *getina*, koje su gospari i gospode — gospode poglavito! — u njegovim komedijama (na primer, u *Mizantropu*, ili u *Jovadinu*, ili u *Ženama pametnim*) upućivali svojoj ženskoj posluži, uvek uz rečite propratne epitete kakvi su »gnusna«, »smrdeća« i »halava«, koji ostavljaju još manje mesta za sumnju o pravom značenju tog pojma.⁸⁹ Još je karakterističniji u tom pogledu Tudiševićev postupak s poznatim odeljkom

⁸⁹ Izraz *getina* ne dolazi u akademiskom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*; stari izdavači dubrovačkih adaptacija Molijerovih komedija s pravom ga izvode od reči *geto* (=pejorativ od *ghetto*, dio od grada gdje su stanovali Židovi) a neki dodaju uz to i sledeće objašnjenje: »mala židovska geta; tako su zvali gnusne službenice novakinje«.

iz prvog čina *Mizantropa*, u kome se Alsest — u njegovoj preradi to će biti Džono — obara na pokvarenost savremenog sveta; Alsestovu invektivu Džono će pojačati poređenjem s Jevrejima, koga kod Molijera, dakako, nema: »Dođe mi da onkнем kad pomislim kakve čeljadi žive sad na svijetu, sve što ih je ovdі kojijeh poznam, svi himbeni, lažljivi, pohlepni za pjenezom, nepravedni, ištećeni i opaki ko Žudeli.«⁹⁰ Drugi put, opet, Tudišević se Jevrejima okrenuo iz nužde i ne zanjući kako bi drukčije preneo čuveno Molijerovo mesto iz *Tartifa*, u kome Gospođa Pernel, u prvoj sceni prvoga čina, atmosferu u Orgonovoj kući upoređuje s dvorom prosjачkog kralja Petoa:

Iz doma vam nosim iskustvo sve gore;
sve pouke moje tu su uvek spore;
ne štuje se ništa; svako vam tu viče,
i svi na dvor kralja Petoa mi liče.⁹¹

Njena dubrovačka koplja, Gospođa Krila, mati Lambrova, koji je međutim naš Orgon, poslužiće se, da bi joj slika Lambrove kuće bila upečatljivija, komparacijom s jevrejskim Getom u njenom gradu, barem kako ona doživljuje atmosferu u njemu: »Veće ne mogu stat gledajući ovi način života, i da niko ne haje u ničemu da ti ugodi; sve što govorim, svak je prema meni, nije u ničemu ni reda ni načina, njeko poteže od ovamo, njeko od onamo, svak isa⁹² glas da ti moždani prokopaju, da bi rekla da si baš u pravoј geti žudioskoј.«⁹³

Molijerove ličnosti, međutim, retko su u dubrovačkim preradama zamenjivane Jevrejima; ako neku od tih prerada nismo prevideli — sve one nisu još uvek ni štampane — to je učinjeno samo u dva maha. Oba puta reč je o ličnostima koje u komedijama velikog Francuza posluju s novcem, bilo da su posrednici kod sklapanja zajma, bilo da se i sami javljaju kao poverioci. U tim su ulogama Jevreji bili nezaobilazni i u ondašnjem dubrovačkom životu; njih je, dakle, sam život nametnuo Tudiševiću, ako su, kao što verujemo, i ove dve prerade njegovo delo.

Prva je od tih ličnosti Metr Simon iz komedije *L'avare*. Da se podsetimo: on posređuje da mladi Kleant, sin okorelog tvrđice Harpagona, zajmom dođe do novaca koji su mu potrebni; ali kako se ubrzo ispostavi, Kleantov bezdušni zajmodavac, koji svojim žrtvama nameće užasne uslove, upravo je — njegov otac. Tudišević je, u preradi koju je nazvao *Lakomac*,⁹⁴ u mesto Metr Simona, za posrednika izabrao Jevrejina Parda. On postupa u svemu kao i njegov francuski prototip; tako je uostalom i neizrazit i od sasvim epizodnog značaja. Kao dubrovački Jevrej in on je jedino okarakterisan govorom; njegov srpskohrvatski nije najsigurniji (on će reći, na primer, »gosparo« ili »od jedno je kuća jako bogata«),

⁹⁰ Dubrovačku preradu ove komedije štampao je Đuro Dević u časopisu *Slovinac* za 1897. godinu; cit. mesto je na str. 86.

⁹¹ Prevod Šime Pandurovića (Molijer, *Izabrane komedije*, I, Prosveta, 1950, 5—8), koji uz odgovarajuće stihove daje i ovo tumačenje: »Kralj Peto (Pétaud) je starešina i vod prosjaka, koji su u srednjem veku imali neku vrstu organizacije i statuta. Podanici kralja Petoa bili su nedisciplinovani, uvek nezadovoljni i buntovnici.«

⁹² Podiže.

⁹³ *Tarto* je u redakciji Luka Zora štampan u časopisu *Slovinac*, all za 1883. godinu.

⁹⁴ Ona je ostala neštampana; može se čitati u rukopisu Historijskog arhiva u Dubrovniku (br. djetov. prot. 770/49—4 av. 1, str. 393—548).

a pored toga on stalno pribegava italijanskim frazama, kao što su Jevreji u Dubrovniku doista i činili.

Drugi je Tudiševićev Jevrejin Abramini žudio u komediji *Džono, aliti gos*, koja predstavlja dubrovačku preradu Molijerovog *Don Žuana*.⁹⁵ On tu dolazi u uiozi Gospodina Dimanša, koji je Don Žuanov kreditor i koji nailazi u najnezgodniji čas — a koji čas za Don Žuana nije najnezgodniji kada su u pitanju posete kreditora?! — da bi zatražio svoje novce. Kao Don Žuan Gospodina Dimanša, tako i Džono saleti Abramana ljubaznostima, komplimentima, pitanjima i preteranom uslužnošću i, ne dajući mu ni da predahne, a još manje da dođe do reči, otpravlja ga praznih šaka i neobavljena posla, Džono se, tako, prijateljski i s mnogo usiljene srdačnosti raspituje za Abraminovu ženu Lune (kod Molijera je to Gospoda Dimanš), za njegovu kćer Stelu (kod Molijera: Klodina) i za sina Rafaelika (u *Don Žuanu* je to mali Kolen). Dubrovački prevodilac dodao je, sa svoje strane, još jednog Abraminovog sina, za koga Molijer, ni njegov Gospodin Dimanš, nisu znali; taj Abraminov sin je stariji od Rafaelika, i otac ga već upućuje u trgovinu, kako je to običaj među dubrovačkim »žudjekima«. »Umećem ga po malo u svakom negociju — objašnjava Abramini Džonu; — è attento⁹⁶ sved ovdje oko Ploča, compra adesso un'oca di cera, or una cosa, or un'altra,⁹⁷ kako se što može«. Ali će i Abramini, kao i Gospodin Dimanš, uz nezaustavnu bujicu slatkih reči, biti u stvari bukvalno izguran i otpravljen kući, on, samo, uz fenjere, koji mu osvetljavaju put kroz mračne dubrovačke ulice do njegovog Geta.

VII

Sredinom XVIII veka dubrovački Jevreji neočekivano su se otvorili prema jednom vidu savremene kulture: počeli su da u svome Getu organizuju pozorišne, a ubrzo zatim i muzičke predstave. Pre toga, barem koliko sad znamo, takvih predstava tamo nikada nije bilo; Jevreji su dotle već vekovima živeli u uslovima potpune kulturne izolacije. O tom njihovom pozorištu još uvek se, na žalost, može reći veoma malo; u svakom drugom pogledu ono za nas ostaje u neprozirnoj tami.

Prva nešto određenija vest o njemu potiče iz 1752. godine; nju je u svome dnevniku zabeležio, pod petim martom, poznati onovremeni erudita i pisac Ivan Marija Matijašević. Dobri i bogoljubni dubrovački jezuita propratio ju je s neskrivenim negodovanjem: na nekakvu komediju koju su organizovali u Getu, Jevreji su pozvali i pojedine hrišćane, a ovi se nisu ustezali da na tu predstavu pođu, uprkos svetim danima uskršnjeg posta, što je izazvalo opšte skandalizovanje celoga grada.⁹⁸ Matijašević, kome je očigledno u celoj stvari najvažnije bilo ovo poslednje, ostao nam je dužan odgovora na mnoga pitanja koja se odmah otva-

⁹⁵ I njen tekst štampan je u časopisu *Slovinac* i to za 1884. godinu.

⁹⁶ Marljiv je.

⁹⁷ Kupuje sad oku voska, sad jedno, sad drugo.

⁹⁸ Mirko Deanović, *Dnevnik Ive M. Matijaševića*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, 1, 1952, 283.

raju na marginama njegove beleške. Glavna bi od tih pitanja bila: koja je, i kakva je, bila ta komedija što su je Jevreji videli u Getu 1752. godine, i na kom je jeziku ona pisana? koji su joj izvođači, i da li su Jevreji bili samo organizatori i gledaoci, ali ne i glumci? da li su oni hrišćane pozvali u Getu da, kao njihovi prijatelji, zajedno sa njima u predstavi uživaju, ili su, na protiv, ovi imali nekog udela u realizaciji same komedije? i gde je, najposle, i u kojoj jevrejskoj kući u Getu, ta predstava mogla biti izvedena?

Posle te prve, i u mnogo čemu nejasne, vesti o teatarskim priredbama u Getu, decenijama ćemo čekati na sledeću. Da opet nije bilo jednog skandala i da dubrovačka vlada nije usled toga početkom 1793. godine donela odluku da predstavljanje u Getu zabrani,⁹⁹ ko zna da li bismo i nju imali. O toj drugoj predstavi, koja je sigurno bila samo jedna od mnogih što su Jevreji za sebe organizovali, u prilici smo da kažemo i nešto više. Ovoga puta na programu je bila nekakva opera — u našim izvorima ne kaže se koja — a izveli su je pevači i pevačice neke putujuće italijanske kompanije, po svojoj prilici iste one koja je te godine u Orsanu davala predstave za hrišćane. Opera je izvedena uveče u kući dubrovačkog Jevrejina Valencinija (in casa dell' Ebreo Valenzini), a pevači su bili četvorica muškaraca i tri žene (cantanti erano quattro uomini e tre donne); kao muzičari (suonatori di musica) nastupili su tom prilikom profesionalni svirači iz samoga Dubrovnika, koje su italijanske kompanije i inače angažovale za svoje nastupe u Gradu Svetoga Vlaha. Posle opere, Jevreji su za izvođače priredili večeru i na njoj su se između ostaloga služile i kokoške. Iako je kod hrišćana u toku te noći već nastao post — predstava je bila između četvrtka i petka — italijanski pevači jeli su meso bez ustručavanja, a kada je domaćinov sluga, čijem iskazu pred dubrovačkim vlastima i dugujemo sva ova obaveštenja, to ogrešenje o hrišćanske dužnosti zamenio jednoj od pevačica, »koja je žena staroga pevača«, ova mu je uzvratila da oni o tome ne vode računa. Dubrovački svirači, međutim, nisu te večeri sledili primer italijanskih pevača i uzdržali su se od jela, iako su inače na gozbu pozvani takođe.¹⁰⁰

Priredbe ove vrste u Getu bivale su sve češće, a sa njima su se množila i iskušenja za njihove učesnike i posmatrače iz redova hrišćana da prekrše po koji od strogih propisa svoje religije. Bigotna, stroga i u svojoj konzervativnosti okamenjena dubrovačka vlada nastojala je da svoje podanike od tih iskušenja sačuva. Kada nisu dejstvovali saveti i apeli, imale su da pomognu zabrane i pretnje. Tako je ona 9. marta 1800. odlučila da Dubrovčanima zabrani da u vreme uskršnjeg posta učestvuju u jevrejskim »balovima, komedijama i drugim predstavama« (ad festa vulgo di ballo Haebreorum, vel comoedias et alia spectacula). Za prekršioce predvidela je preciznu skalu kazni, odmerenu prema društvenom sloju kome su ovi pripadali: plemići bi osam dana služili bez plate kao kapetani u Lovrijencu, građani bi to isto i pod istim uslovima morali da budu u tvrđavi

⁹⁹ Isto, 283.

¹⁰⁰ Dogadaj je opisan na jednome listu bez početka i bez datuma, koji je samo fragment većeg dokumenta; taj dokument predstavljao je zapisnik saslušanja Valencinijevog sluga, a njegov preostali deo čuva se u Historijskom arhivu u Dubrovniku (Prepiska¹⁸ 137. 3176/II br. 194).

Svetoga Ivana, a sve druge čekalo je osam dana zatvora u tamnicama ispod kneževog dvora.¹⁰¹

Da li bismo smeli poverovati da su svi Dubrovčani spremno poslušali svoju vladu? S obzirom na opšte opadanje discipline, koje je tih godina zavlдало dubrovačkim društvom, takvom verovanju nema mnogo mesta. A uostalom, ni same kazne nisu bile veće od rizika, pa su, kako to sasvim sigurno znamo, mnogi Dubrovčani, i vlastela, kao i građani, pravili jednostavan račun: za uživanja što su im nudile poneke ovakve noći u ovom veku koji nije uzaludno nazvan galantnim nije bilo skupo platiti čak i skuplje no što je to propisala njihova vlada.

Summary

Miroslav PANTIĆ

THE JEWS IN THE LITERATURE OF DUBROVNIK

In the cultural history of Dubrovnik the Jews make their appearance before their first larger groups settled at Dubrovnik. In the *Statutes* of this town as well as in the archival documents from the 14th century are mentioned the carnival masquerades, organized in the season preceding the Easter, in which, among other characters, took part also the masks of the Jew (Judaeus). These masks, in all probability, performed a play in which the "Jew" was led through the town, with a lot of rough mockery, to be concluded by the Jew dictating his comical testament before being put to death. Such plays were called *giudiata* and at Dubrovnik they were realized undoubtedly under the strong influence of the Roman *giudiata*. On account of frequent riots and serious clashes they provoked among the inhabitants of Dubrovnik they were many times prohibited by the government. When they arrived in Dubrovnik in a large number and when they founded there their colony, the Jews occupied themselves with the commerce and trades and not with the literature. In the course of subsequent centuries there arose from among them only two writers. The one of them was Didak Pir (or Dr. Didak Isaiah Cohen) who came to settle in this town about 1558 and lived in it until his death in 1599. This very learned Jew from Portugal and humanist of world-wide renown, partly published and partly left in manuscript many Latin poems, important both by their literary value and a high literary culture on which they are founded; many of them speak of Dubrovnik

¹⁰¹ HAD, *Consilium minus* 113 (1800—1802), 3'. Istom odlukom, Jevrejima se zabranjivalo da maskirani izleze na ulice, ili da pod maskama prelaze iz kuće u kuću, ako ne žele da budu u zatvoru čitav mesec dana.

or individual eminent inhabitants of Dubrovnik. The other writer among the Jews of Dubrovnik was Aaron Cohen, rabbi and merchant, who left theological commentaries, written in Hebrew, on individual books of the Bible, which were posthumously printed in Venice in 1657, under the title *Zekan Aron*. The Jews of Dubrovnik did not write in Serbo-Croat. On the other hand, the literature of Dubrovnik concerned itself with them. The first Jewish character in this literature was given by Marin Držić in his comedy *Dundo Maroje*, dating from 1551. This was Sadi Žudio, who is a Jew of Rome and in the comedy only an episodic, but very lively and plastically portrayed character. In the beginning of the 17th century, in 1606, philosopher and nobleman Nikola Vidov Gučetić (1549—1610) delivered, in the Cathedral of Dubrovnik, three lectures against the Jews (*Tre lezioni contro li Ebrei*) in which he polemized, before a Jewish audience, with some Jewish beliefs; these lectures of his are now preserved in manuscript in the Vatican Library. In the comedies of Dubrovnik from the second half of the 17th century are mentioned individual Jews or their characters appear among other characters; some of them are drawn from life, while the others are a product of fiction. Sometimes these characters are nice, industrious and business-like (in comedies *Džono Funkjelica* and *Starac Klimoje*), some other time they are hawkers and peddlars, deceived by their customers (*Pijero Muzuvijer*) and in other cases, again, they are usurers and comical lovers whose passions are rudely scoffed at (*Jerko Škripalo*). In the comedy *Sin vjerenik jedne matere*, dating from 1683, is being caricatured, with a strong anti-Jewish feeling, the circumcision rite. In the same or similar way are presented the Jews also in the adaptations of Molière's comedies which were made and performed at Dubrovnik in the first half of the 18th century (*Džono aliti gos*, *Lakomac* and others). At the end, the author deals with theatrical and musical performances which were organized in the 18th century in Jewish houses in the Ghetto. In 1752 was there performed a comedy and among its spectators there were also some Christians and in 1793 the Italian singers and musicians in collaboration with some players from Dubrovnik performed an opera in the Ghetto. Finally, in 1800, the government prohibited to the Christians, threatening them with severe punishments, to be present, during the Lent, *ad festa vulgo di ballo Hebraeorum vel comedias et alia spectacula* which had also to take place in the Ghetto.